

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Κωνσταντίνου Γ. Μπόνη, Ὁμοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἀρχαίαν Χριστιανικὴν Γραμματείαν (96-325 μ.Χ.) (Ἀρχεῖον
περιοδικοῦ «Θεολογία» 1), Ἀθήναι 1974, σσ. α-ιστ+1-394.

1. Τὸ μετὰ χεῖρας ἔργον ἀποτελεῖ ἐν Ἑλλάδι τὸ πρῶτον μετὰ τὸ 1930¹ ἐγχείρημα ἐκδόσεως² «Πατρολογίας», ἐπὶ τῇ βάσει τῶν συγχρόνων ἐπιστημονικῶν καὶ θεολογικῶν δεδομένων, τὰ ὅποια κατέστησαν ἐν πολλοῖς ἀπηρχαιωμένον τὸ ὁμώνυμον ἐγχειρίδιον τοῦ Δ.Σ. Μπαλάνου. Βεβαίως ὁ παρὼν τόμος συνιστᾷ ὄχι κυρίως τὴν «Πατρολογία», ἢ ὅποια μέλλει νὰ ἀκολουθήσῃ, ἀλλὰ τὴν «Εἰσαγωγήν» εἰς αὐτήν. Ἐν τούτοις καὶ μόνῃ ἢ ἐμφάνισις τῆς «Εἰσαγωγῆς», τόσον εὐρείας καὶ συγκροτημένης μεθοδικῶς, πληροῖ μέγα κενὸν εἰς τὸν ἑλλαδικὸν θεολογικὸν χῶρον καὶ περιποιεῖ ἰδιαιτέραν τιμὴν εἰς τὸν συντάκτην αὐτῆς καθηγητὴν κ. Μπόνην, διδάξαντα ἐπὶ δεκαετίας τὸ σχετικὸν μάθημα εἰς τὰς Θεολογικὰς Σχολὰς Θεσσαλονίκης καὶ Ἀθηνῶν, ἔθνα καὶ ὁ σύρων τὰς γραμμὰς ταύτας ἠκροάσατο τοῦ σοφοῦ διδασκάλου. Μάλιστα δὲ ὁ παρουσιάζων τὸ παρὼν ἔργον ἔχει τὴν τιμὴν νὰ διδάσκῃ ἐπὶ τῆς ἑδρας τοῦ καθηγητοῦ του Κ. Μπόνη, ἀποχωρήσαντος ἐκ τοῦ Πανεπιστημίου τὸ 1970 καὶ διευθύνωντος νῦν τὰ ἐκκλησιαστικὰ περιοδικὰ «Θεολογία», «Ἐκκλησία» καὶ «Ἐφημέριος» καὶ ἐπιμελουμένου τῆς «Βιβλιοθήκης Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων», ὑλοποιῶν δηλαδὴ κατ' ἄλλον τρόπον τὴν πλουσίαν πολυετῆ θεολογικὴν καὶ ἐπιστημονικὴν του πείραν.

2. Ἐκ τῶν πρώτων προβλημάτων, τὰ ὅποια ἀπησχόλησαν τὸν σ. ἦτο καὶ τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν διαίρεσιν ἢ ὀρθότερον εἰς τὴν κατάταξιν καὶ ταξινόμησιν τῆς ὕλης, τὴν ὅποιαν συνιστοῦν ὅσοι συγγραφεῖς ἀπὸ τοῦ β' μέχρι τοῦ θ' αἰῶνος ἔγραψαν ἔργα ἐκκλησιαστικὰ ἢ συνεδέοντο ἐμμέσως πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν. Μετὰ τὴν μελέτην καὶ τὴν κριτικὴν τῶν κρατησασῶν ἀρχῶν διαιρέσεως τῆς ὕλης (σελ. 116-124) κλίνει ὁ συγγραφεὺς ὑπὲρ τῆς «κατ' εἶδος» ἐκθέσεως τῆς γραμματειακῆς ὕλης (σελ. 122). Ἐν τούτοις πρωταρχικὸν θεμέλιον προσφορᾶς τῆς ὕλης ἀποτελεῖ διὰ τὸν συγγραφέα Κ. Μπόνην ἢ «προσωπογραφία», διὸ καὶ γράφει: «ἐν τῇ χριστιανικῇ γραμματείᾳ προτιμητέαν θεωροῦμεν τὴν προσωπογραφίαν κατὰ τὴν χρονολογικὴν σειρὰν τῆς ἀκμῆς ἐκάστου συγγραφέως καὶ συγχρόνως νὰ προβαίνωμεν, ὅπου δυνατόμεθα, εἰς τὴν διαίρεσιν τῆς ὕλης κατὰ τε τὸν τόπον, τὸν χρόνον καὶ τὴν γλῶσσαν, καθ' ἣν ἔγραψεν ἕκαστος συγγραφεὺς καὶ ἔζησε» (σελ. 123). Συγχρόνως ὁμως διαβλέπει τὴν ἀνάγκην ἐφαρμογῆς καὶ τῆς «κατ' εἶδος» διαιρέσεως, ὅπου αὕτη εἶναι δυνατὴ καὶ μάλιστα ἐφ'

1. «Ὅτε ὁ καθηγητὴς τῆς Πατρολογίας ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Δημήτριος Μπαλάνος ἐξέδωκε τὸ ἐγχειρίδιον τῆς «Πατρολογίας» (οἱ ἐκκλησιαστικοὶ Πατέρες καὶ συγγραφεῖς τῶν ὀκτῶ πρώτων αἰώνων), Ἀθήναι 1930, σσ. 610.

2. Τὸ ἀξιόλογον ἔργον τοῦ καθηγητοῦ Π. Χρήστου, Πατέρες καὶ Θεολογοὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1971 (ἐνδιαφέρει κυρίως ὁ Α' τόμος, ἐξικινούμενος μέχρι τοῦ ἔτους 1054), δὲν εἶναι ἐκδεδομένον τύποις (διὰ στοιχείων τυπογραφικῶν).

δσον δὲν διασπᾶ τὸ ἔργον τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συγγραφέως. «Ὁμοταξίας ὀφειλομεν εἰδολογικῶς νὰ ἐκθέσωμεν. Ἄλλὰ πλήρη καταμερισμόν, κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ ἱστορικοῦ Γραμματολόγου, τῆς ὕλης, κατὰ τὰ διάφορα καὶ ποικίλα εἶδη τοῦ λόγου, δὲν ἐγκρίνομεν» (σελ. 123)³.

3. Ἡ προκρινόμενη ἀρχὴ διαιρέσεως τῆς ὕλης κατὰ τὰ πρόσωπα, τὰ ὁποῖα ἐδημιούργησαν τὴν χριστιανικὴν γραμματείαν, εἶναι τοσοῦτῳ μᾶλλον ἐπιτυχῆς, ὅσῳ τὴν Ἐκκλησίαν συγκροτοῦν πρόσωπα, κατευθύνουν πρόσωπα καὶ γνωρίζομεν ἐν προσώποις. Εἰς τὸν χῶρον τῆς Ἐκκλησίας πρωτίστην σημασίαν ἔχει ὅτι ἀναλύονται τὰ ἐκάστοτε ἀναφυόμενα προβλήματα διὰ τῆς παρουσίας καὶ τοῦ ἔργου κεχαριτωμένων καὶ ταλαντούχων προσώπων. Σημασίαν ἔχει κυρίως ἡ γνησιότης τῆς ἀληθείας, τὴν ὁποῖαν ἐκφράζουν καὶ ὑπηρετοῦν τὰ πρόσωπα. Τὸ εἶδος τοῦ λόγου, διὰ τοῦ ὁποῖου τὰ πρόσωπα ἐκφράζονται, εἶναι σπουδαῖον στοιχεῖον, ἀλλ' οὐκ πρωταρχικὸν πρὸς παρακολούθησιν τῆς πνευματικῆς πορείας τῆς Ἐκκλησίας. Ἐὰν ἡ πατρολογικὴ ὕλη διηρεῖτο καὶ ἐξητάζετο κατ' εἶδος, τοῦτο θὰ ἐσήμαινεν ὅτι σκοπὸς τοῦ πατρολόγου εἶναι ἡ γνώσις κυρίως τῶν εἰδῶν τῆς γραμματείας. Ἄλλὰ τὸ εἶδος τῆς γραμματείας, τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποιοῦν οἱ Πατέρες, ἦτο μόνον μέσον· διὸ καὶ ὁ πατρολόγος κύριον μέλημα ἔχει τὴν κατανόησιν τῶν προσώπων, τὰ ὁποῖα ἐξέφρασαν τὴν ἀληθεῖαν χάριν τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν προβλημάτων αὐτῶν.

4. Μὲ θεμέλιον τὴν «προσωπογραφίαν» προβαίνει ὁ καθηγητὴς Μπόνης εἰς τὴν διαιρέσιν τῆς ὕλης ἐν τῇ «Ἐισαγωγῇ» τοῦ εἰς τὴν ἀρχαίαν χριστιανικὴν γραμματείαν, καίτοι, ἔνεκα τοῦ εἰσαγωγικοῦ χαρακτήρος τοῦ ἔργου καὶ ἴσως καὶ δι' ἄλλους λόγους, ἡ ἀνωτέρω ἀρχὴ δὲν ἐφαρμόζεται μὲ ἀκριβείαν, ὡς θὰ προετίμα ὁ γράφων. Πρὸς μεγαλύτερον κατατοπισμὸν τοῦ ἀναγνώστου παρουσιάζομεν τὰ «Περιεχόμενα» τοῦ πολυμύχθου ἔργου:

Τὸ ἔργον, καλοτυπωμένον μὲ στοιχεῖα τῶν 11-12 στιγμῶν εἰς τὸ τυπογραφεῖον τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, διαιρεῖται εἰς δύο μέρη, τὰ ὁποῖα μάλιστα στεγάζονται ὑπὸ τὸν τίτλον «Βιβλίον πρῶτον». Τὸ «Μέρος πρῶτον», τοῦ ὁποῖου προηγουῖνται «βιβλιογραφία» (σελ. ι-ιστ) καὶ «Πρόλογος» (σελ. 3-8), εἶναι οὕτως εἰπεῖν εἰσαγωγικὸν τῆς «Ἐισαγωγῆς» καὶ ἐξαντλεῖται εἰς τὰ ἐξῆς κεφάλαια, τῶν ὁποίων ἡ ὕλη ἐξετάζεται κατὰ παραγράφους: I. Τὰ στάδια ἐξελίξεως τῆς ἀρχαίας Χριστιαν. Γραμματείας. (Ὁ Ἐθαγγελισμὸς) (σελ. 11-24). α) Ἀπὸ τὸν προφορικὸν εἰς τὸν γραπτὸν λόγον. β) Διατὶ προτιμᾶται ὁ προφορικὸς λόγος τοῦ γραπτοῦ καὶ τοῦ διαλόγου. γ) Προφορικὸς καὶ γραπτὸς λόγος κατὰ τὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα. Τὸ θέμα τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τὸν προφορικὸν εἰς τὸν γραπτὸν λόγον, μὴ δηλούμενον σαφῶς ἐν τῷ τίτλῳ τοῦ κεφαλαίου, εἶχε τὴν εὐκαιρίαν ὁ συγγραφεὺς νὰ ἀναλύσῃ καὶ εἰς πρόσφατον προγενέστερον τοῦ παρόντος ἔργον του ὑπὸ τὸν τίτλον (Κλήμεντος Ρώμης, Ἐπιστολὴ Α' πρὸς Κορινθίους (Ἐισαγωγὴ-κείμενον-μετάφρασις-σχόλια), Ἀθήναι 1973). II. Ἡ ἀπολογητικὴ Γραμματεία τοῦ Β' καὶ Γ' αἰῶνος. α) Αἱ ἀντιθέσεις Ἰουδαϊσμοῦ καὶ Ἑθνισμοῦ πρὸς τὴν νέαν θρησκείαν (σελ. 25-37). β) Ἡ Χριστιανικὴ ἀντίδρασις. Εἰς τὸ παρὸν κεφάλαιον μνημονεύεται καὶ ἀξιολογεῖται ἐπιγραμματικῶς ἡ ἀντιχριστιανικὴ καθόλου γραμματεία, διὰ νὰ κατανοηθῇ ἀκριβέστερον ἡ ἀπάντησις τῆς Ἐκκλησίας εἰς αὐτήν, δηλ. ἡ ἀπολογητικὴ γραμματεία τοῦ χριστιανισμοῦ. III. Συναψις ἐλληνικῶν

3. Παράδειγμα διαιρέσεως τῆς ὕλης κατ' εἶδος εἶναι π.χ. τὸ ἔργον τοῦ γερμανοῦ βυζαντινολόγου H. G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, τοῦ ὁποῖου μάλιστα, καθὰ πληροφοροῦμεθα μετὰ χαρᾶς, ἐτοιμάζεται νέα ἐκδοσις, ἐκ βάρων ἀναθεωρημένη.

κῆς καὶ χριστιανικῆς Γραμματείας (σελ. 38-67). α) Αἱ ἀντιθέσεις. β) Ὁ συμβιβασμός. γ) Διευκρινήσεις. Εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο ὁ κ. Μπότης γίνεται ἐξόχως γλαφυρὸς καὶ ἐξετάζει τὸ πρόβλημα τῆς ἐπιδράσεως τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν τῆς χριστιανικῆς σκέψεως κατὰ μεθοδικὸν μὲν, ἀλλὰ γενικὸν τρόπον, ὥστε νὰ παρατίθενται μὲν αἱ διατυπωθεῖσαι ἀπόψεις καὶ νὰ λαμβάνῃ ὁ ἴδιος θέσιν, χωρὶς νὰ εἰσέρχεται εἰς λεπτομερῆ ἐξέτασιν τῶν ἐπὶ μέρους προβλημάτων. Ἡ θέσις τοῦ συγγραφέως εὐρίσκεται εἰς τὴν φράσιν: «ἡ ἐν τῇ συναντήσει δηλ. Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ ἐπίδρασις τοῦ πρώτου ἐπὶ τοῦ δευτέρου εἶναι ἐπίδρασις οὐχὶ ἐπὶ τῆς οὐσίας, ἀλλὰ ἐπὶ τῶν «Μορφῶν» καὶ τῶν ἐκφραστικῶν μεθόδων τοῦ χριστιανικοῦ λόγου» (σελ. 61). Πάντως ἡ θέσις αὕτη εἰς τὸν κ. Καθηγητὴν ἐπιτρέπει νὰ θεωρῇ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς συναντήσεως ἑλληνισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ «τὸν ὀρθῶς καὶ δικαίως καλούμενον Ἑλληνοχριστιανικὸν Πολιτισμὸν» (σελ. 67). Ἡ τοιαύτη θεώρησις δὲν εὐρίσκει ἡμᾶς συμφώνους, ἀφοῦ μάλιστα ὁ συγγραφεὺς τὴν ἐν λόγῳ ἐπίδρασιν περιορίζει ὀρθῶς εἰς τὴν μορφήν καὶ ὄχι εἰς τὴν οὐσίαν. IV. Ἡ παράδοσις τῶν ἔργων τῶν Χριστιανῶν συγγραφέων. (Αἱ ἀρχαῖαι βιβλιοθήκαι καὶ συλλογαὶ ἔργων χριστιανῶν συγγραφέων) (σελ. 68-116). α) Ἡ Κατηχητικὴ Σχολὴ τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ αἱ παλαιότεραι Ἑκκλησιαστικαὶ Συλλογαί. β) Συλλογαί. γ) Κατάλογοι, Σειραί, Ἀνθολογίαι. δ) Ἔργα διασωθέντα μετὰ τοῦ κανόνος τῆς Κ. Διαθήκης. ε) Προπαιδευτικὰ θέματα τῆς ἀναπτυσσομένης θεολ. ἐπιστήμης. στ) Αἱ βιβλιοθήκαι Ἱεροσολύμων καὶ Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης. 1. Βιβλιοθήκη Ἱεροσολύμων. 2. Βιβλιοθήκη Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης. α. Ὁ ἰδρυτὴς τῆς Βιβλιοθήκης Πάμφιλος. β. Βιβλιοθήκη. ζ) Πόθεν ἢ προέλευσις τοῦ Συναϊτικοῦ Κώδικος. Μία ὑπόθεσις. Τὸ κεφάλαιον τοῦτο παρέχει τὸ μέτρον τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ κ. Μπότης διὰ τὰ εἰσαγωγικὰ προβλήματα τῆς χριστιανικῆς γραμματείας καὶ τὴν ἀγάπην του εἰς παρεκβάσεις καὶ ἐπεκτάσεις, ὡς ἀποδεικνύει ἡ τελευταία παράγραφος περὶ τοῦ Συναϊτικοῦ κώδικος.

5. Τὸ δεύτερον μέρος τοῦ ἔργου, δυσανάλογον κατ' ἀνάγκην εἰς ἕκτασιν πρὸς τὸ πρῶτον, διαιρεῖται εἰς δεκαεπτὰ κεφάλαια, περιλαμβανομένων ἐν τέλει «Παρατηρήσεων καὶ συμπερασμάτων», ἐπιτασσομένων δὲ ἐπὶ τὰ πινάκων, ὁ τελευταῖος τῶν ὁποίων εἶναι «κυρίων ὀνομάτων»: I. Γενικὴ θεώρησις τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τῆς ἀρχαίας χριστιανικῆς Γραμματείας (σελ. 117-132). α) Διαίρεσις τῆς Παλαιοχριστιανικῆς Γραμματείας. β) Γενικὴ προεισαγωγικὴ θεώρησις. γ) Τὰ ὅρια τῆς Παλαιοχριστιανικῆς Γραμματείας. Ἐνταῦθα, ἀφοῦ ἀναλύσει τὴν μέθοδον κατατάξεως ἢ διαιρέσεως τῆς ὕλης, ὡς ἐσημείωσαμεν ἐν ἀρχῇ τῆς παρουσιάσεως τοῦ ἔργου, διακρίνει τὴν γραμματεῖαν τῶν ὀκτῶ πρώτων αἰώνων εἰς «Παλαιοχριστιανικὴν» καὶ «Πατερικὴν» (σελ. 129-132). Ἡ πρώτη ἀρχίζει τὸ 96 καὶ φθάνει μέχρι τὸ 325, ὅποτε «ἡ Κωνσταντίνειος ἐποχὴ» («δημιουργεῖ» τὰς προϋποθέσεις τῆς τεραστίως ἀναπτύξεως τῆς χριστιανικῆς Γραμματείας διὰ τῶν μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν μορφῶν, τῶν Πατέρων καὶ Διδασκάλων τῆς Ἑκκλησίας» (σελ. 131). II. Ἡ δευτέρα ἐποχὴ (σελ. 133-154). α) Τὰ αἴτια τῆς ἀπωλείας πλείστων ἔργων τῆς Παλαιοχριστιανικῆς Γραμματείας. β) Αἱ περὶ τῆς χρονολογήσεως τῶν ἀπολεσθέντων ἔργων τῆς Παλαιοχριστιανικῆς Γραμματείας [δυσχέρεια]. γ) Ὁ χρονολογικὸς πῖναξ τοῦ Harnack. Ὁ πῖναξ οὗτος τοῦ Harnack, ὅστις καταγράφει γεγονότα καὶ κυρίως τὰ κείμενα ἀπὸ τοῦ 30 μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ Γ' αἰῶνος μ.Χ. βλάπτει ἔν τινι μέτρῳ τὴν ἐνότητα τῆς «Ἐισαγωγῆς», ἀλλὰ, τῶν ἐπιφυλάξεων τοῦ συγγραφέως διατυπουμένων, ἀποβαίνει οὗτος χρήσιμος διὰ τὸν ἀναγνώστην. III. Πίνακες (σελ. 154-156). Πρόκειται περὶ δύο πινάκων, ἐμφαινόντων τοῦ μὲν πρώτου τὸν χρόνον συντάξεως τῶν βιβλίων τῆς Κ.Δ., τοῦ δὲ δευτέρου «τὰ σπουδαιότερα γεγονότα ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως μέχρι τοῦ 100 μ.Χ.». IV. Τὰ στάδια ἐξελίξεως τῆς ἀρχαίας Χριστιαν. Γραμματείας (σελ. 157-170). α) Χρονικαὶ καὶ κατ' εἶδος διαιρέσεις. β) Ἡ μεταποστολικὴ Γραμ-

ματεία ἢ ἡ Γραμματεία τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων (96/98-120/30). γ) Εὐρύτερος χαρακτηρισμὸς τῶν ἔργων τῶν Ἀποστολ. Πατέρων. δ) Ἀξιολόγησις τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων. ε) Ἡ βιβλική, ἡ ἐκκλησιολογική, ἡ χριστολογική καὶ ἡ ποιμαντορική ἀξία τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων. V. Ἡ μετὰ τοὺς ἀποστολικοὺς Πατέρας περίοδος (σελ. 171-180). α) Τὸ δεύτερον στάδιον ἐξελιξέως (ca. 120/30-190/200). β) Οἱ μεγάλοι ἐσωτερικοὶ ἔχθροὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ: I. Ὁ Γνωστικισμὸς. II. Ὁ Μοντανισμὸς. VI. Ἡ καθ' ἑλθὴν θεώρησις τῆς Παλαιοχριστιανικῆς Γραμματείας (σελ. 181-190). α) Ἡ Γραμματεία τῶν Συμβόλων. β) Ἡ ὁμιλητική, ἡ ἀσκητική, ἡ πρακτική καὶ ἐποικοδομητικὴ Γραμματεία. γ) Αἱ πηγαὶ τῆς Γραμματείας τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου. δ) Ἡ ἀγιολογικὴ Γραμματεία. Εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο καταβάλλεται προσπάθεια διακρίσεως τῶν ἔργων τῶν ἀρχαίων ἐκκλησι. συγγραφέων εἰς εἶδη γραμματεϊκά, μολοντί ἡ διάκρισις αὕτη ἀποβαίνει ἐνίοτε συμβατική, καθ' ὅσον σκοπὸς τῶν συγγραφέων τούτων δὲν ἦτο ἡ καλλιέργεια φιλολογικῶν εἰδῶν, ἀλλὰ ἡ ἀπάντησις εἰς τὰ προβλήματα τῶν πιστῶν καὶ ἡ πνευματικὴ τούτων οἰκοδομή. Πάντως καὶ ἡ τιοῦτη «καθ' ἑλθὴν θεώρησις» εἶναι, φρονοῦμεν μετὰ τοῦ κ. Μπόνη, ἀναγκαία πρὸς σχηματισμὸν γενικῆς εἰκόνης τῆς χριστ. Γραμματείας, ἀφοῦ μάλιστα περιορίζεται εἰς γενικὴν κατάταξιν τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν ὕλης. VII. Τίτλοι ἀπολεσθέντων ἔργων (σελ. 191-194). VIII. Αἱ ἀρχαῖοτατα ἱερατικὰ ἔκκλησιαστικῆς ποιήσεως (σελ. 195-199). IX. Αἱ ἀρχαῖαι σύνοδοι (σελ. 200-208). X. Τὰ ἀπόκρυφα (Πίναξ ἀποκρύφων) (σελ. 209-232). Ἡ ὕλη τοῦ κεφαλαίου ἀποτελεῖ κάτι περισσώτερον τοῦ ἀπλοῦ «πίνακος», διότι ἐνίοτε παρέχονται σύντομοι εἰδήσεις τῇ βοηθείᾳ τοῦ κλασσικοῦ καταστάντος ἔργου τοῦ Edgar Hennecke (Neutestamentliche Apokryphen), ὅπως τοῦτο ἀνεθεωρήθη, βελτιώθη καὶ συνεπληρώθη ὑπὸ τοῦ Wilhelm Schneemelcher εἰς τρίτην ἔκδοσιν (Τόμοι I-III, Tübingen 1959-1964). XI. Τρίτη χρονικὴ περίοδος (190/200-250/60) (σελ. 233-270). Α'. Ἡ συστηματικὴ ἀνάπτυξις τῆς Θεολογίας καὶ ἡ ἀναγωγή ταύτης εἰς Ἐπιστήμην. Β'. Ἡ περαιτέρω ἀνάπτυξις τῆς Θεολογίας. α) Οἱ ἀνατολικοὶ Θεολόγοι. β) Οἱ δυτικοὶ Θεολόγοι. γ) Ἡ περαιτέρω ἐξέλιξις τῶν κλάδων τῆς Θεολογίας κατὰ τὴν τρίτην χρονικὴν περίοδον. δ) Ἡ Γραμματεία τῶν Μαρτυρολογίων. ε) Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία. στ) Ρυθμικὰ ἐκκλησιαστικὰ ἔξσημα. ζ) Συγκριτικὴ θεώρησις ἐκκλησιαστικῆς καὶ αἰρετικῆς Γραμματείας. η) Μαρκίων. θ) Ἀντιγνωστικὴ Γραμματεία. ι) Μοναρχιανοί. Εἰς τὸ πρῶτον τμήμα τοῦ κεφαλαίου ὁ συγγραφεὺς ἀσχολεῖται κυρίως μὲ τὰς μεγάλας μορφὰς τῆς δυτικῆς θεολογίας Μινουκίου Φήλικος, Τερτυλλιανοῦ, Ἰππολύτου καὶ Κυπριανοῦ καὶ τοὺς ἀλεξανδρινοὺς θεολόγους Κλήμεντα Ἀλεξανδρέα καὶ Ὠριγένη, τῶν ὁποίων χαρακτηρίζει καὶ ἀποτιμᾷ τὸ ἔργον, τοποθετῶν αὐτό, κατὰ τὸ δυνατόν, εἰς τὴν ἱστορικὴν πλαίσιον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου τοῦτο παρήχθη. XII. Τετάρτη χρονικὴ περίοδος (ca. 260-325) (σελ. 271-313). Α'. Αἰγύπτιοι συγγραφεῖς. 1. Διονύσιος Ἀλεξανδρείας. 2. Συγγράμματα. Β'. Οἱ λοιποὶ Αἰγύπτιοι Χριστιανοὶ συγγραφεῖς. 1. Τρύφων. 2. Ἀνατόλιος. 3. Θεόγνωστος. 4. Πιέριος. 5. Φιλίας, Ἡσύχιος, Παχώμιος καὶ Θεόδωρος. 6. Πέτρος. 7. Ἀλέξανδρος Ἀλεξανδρείας. 8. Ἰεραξ. 9. Ἰούδας. 10. Ἡράκλειτος, Μάξιμος, Κάνδιδος, Ἀπίων, Σήξτος, Ἀραβιανός. 11. Ἀμώνιος. 12. Θεωνᾶς. Γ'. Οἱ λοιποὶ τῆς Ἀνατολῆς συγγραφεῖς. I. Οἱ τῆς Μ. Ἀσίας συγγραφεῖς. 1. Γρηγόριος ὁ Θαυματουργός. 2. Μεθόδιος Ὁλύμπου. Δ'. Συρο-Παλαιστίνιοι. 1. Παῦλος ὁ Σαμσατεύς. 2. Λουκιανός. 3. Ἀωνοῦμος (περὶ τῆς εἰς Θεὸν ὁρθῆς πίστεως ἢ Ἀδαμάντιος). XIII. Οἱ Δυτικοὶ συγγραφεῖς (σελ. 314-321). I. Οἱ Ἀφρικανοί. 1. Ἀρνόβιος. 2. Λακτάντιος. II. Οἱ λοιποὶ Δυτικοὶ συγγραφεῖς. 1. Βικτωρίνος. 2. Ρετίκιος. Τὰ δύο τελευταῖα κεφάλαια εἶναι οὕτω γαλακτωμένα, ὥστε νὰ δύνανται νὰ καταχωρισθοῦν ὡς ἔχουν εἰς ἐγχειρίδιον «Πατρολογίας». Δι' ὠρισμένους μάλιστα συγγραφεῖς καὶ νὰ ἤθελέ τις, δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ προσθέσῃ ἀξιόλογα στοιχεῖα πλεόν τῶν καταχωριζομένων ὑπὸ τοῦ κ. Μπόνη. XIV. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ

στικὴ Γραμματεία τῆς τετάρτης χρονικῆς περιόδου (260-325) Αἰγύπτου καὶ Παλαιστίνης ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ὁριγένους (σελ. 322-336). Α. Ὁριγενιστικαὶ ἔριδες. Φίλοι καὶ ἐχθροὶ τοῦ Ὁριγένους. 1. Οἱ ὑπεραπιστοὶ τοῦ Ὁριγένους. 2. Ἡ διὰ τῆς Ἀντιοχειανῆς Σχολῆς θεμελιώσις νέας ἀντιοριγενιστικῆς ἀντιλήψεως περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς Θεολογίας. XV. Ἡ Δυτικὴ Λατινικὴ Γραμματεία καὶ τὰ ἰδιαίτερα αὐτῆς γνωρίσματα (σελ. 337-356). 1. Περαιτέρω ἀξιολόγησις τῆς Δυτικῆς Θεολογικῆς Γραμματείας. 2. Μεταφράσεις. 3. Ἀπολογητικὴ. 4. Ἀντιρρητικὴ ἢ πολεμικὴ Γραμματεία τῆς Δύσεως. 5. Βιβλικὴ Θεολογία. 6. Ἱστορικὴ Γραμματεία. 7. Δογματικὴ καὶ ἠθικὴ Θεολογία. 8. Ἐποικοδομητικὴ Γραμματεία. 9. Θέματα τοῦ καθ' ἡμέραν βίου. Ἐκκλησιαστικοκανονικά. 10. Ποιήσις. 11. Ἔργα ἀποτελοῦντα συμβολὴν εἰς τὴν θύραθεν Γραμματείαν. XVI. Κρίσεις καὶ συμπεράσματα περὶ τῆς Χρ. Γραμματείας τῆς τετάρτης χρονικῆς περιόδου (σελ. 357-364). XVII. Παρατηρήσεις καὶ συμπεράσματα (σελ. 365-375). Ἀκολουθοῦν Πίνακες Ρωμαίων αὐτοκρατόρων, Ἐπισκόπων καὶ Παπῶν Ρώμης, Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως, Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων, ὡς καὶ Πίναξ κυρίων ὀνομάτων, ἑλληνικῶν καὶ ξένων. Τέλος ἐκδίδεται μέγας παραστατικὸς Πίναξ «τῶν σπουδαιότερων συγγραφέων καὶ ἀνωνύμων ἔργων τῆς ἀρχαίας χριστιανικῆς Γραμματείας (96-325 μ.Χ.)», ἐμφαίνων τὸν χρόνον ἀκμῆς ἢ θανάτου τοῦ συγγραφέως καὶ τὸν τόπον, ὅπου ἔδρασεν οὗτος.

6. Ὁ καθηγητὴς Κωνσταντῖνος Μπόνης, τοῦ ὁποίου καὶ ὁ γράφων ὑπῆρξε μαθητὴς καὶ ἐνθυμεῖται πάντοτε μετὰ συγκινήσεως τὰς πανεπιστημιακὰς τοῦ διδασκάλου παραδόσεις, παραδίδει εἰς τὴν δημοσιότητα τὸ ἔργον τῆς ζωῆς του, ἔργον πολυετοῦς καὶ πολυμύχθου ἐρευνῆς, ἀφοῦ κατέλιπε τὴν πανεπιστημιακὴν ἔδραν, τὴν ὁποίαν ἐκόσμησεν ὄντως ἐπὶ δεκαετίας. Πράττει δὲ τοῦτο, ἀκολουθῆσας τὴν ἀσυμβουλὴν παλαιότερων ἐπιστημόνων, ὅπως συντάσσωμεν τὰ συστηματικὰ ἔργα τοῦ κλάδου ἡμῶν ἐν τέλει τοῦ ἐπιστημονικοῦ μας σταδίου» (σελ. 4-5). Τὴν τοιαύτην «συμβουλὴν» ὅμως ἀναγνωρίζει νῦν ὡς «μεγάλην πλάνην» (σελ. 4). Βιβλικῶς εἰς τὸ θέμα τοῦτο εἶναι ἴσως ἔνωρις νὰ λάβωμεν ἡμεῖς θέσιν. Δυνάμεθα ὅμως νὰ βεβαιώσωμεν ὅτι ἡ διὰ τῆς μετὰ χεῖρας «Εἰσαγωγῆς» προσφορὰ τοῦ κ. Μπόνης ἐκτιμᾶται καὶ λαμβάνει τὴν ἀρμόζουσαν αὐτῇ ἔξοχον θέσιν εἰς τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην καὶ δὴ καὶ εἰς τὴν περὶ τὴν χριστιανικὴν γραμματείαν ἔρευναν, μάλιστα δὲ παρ' ἡμῶν. Τοσοῦτῳ μᾶλλον ἡ σημασία τοῦ ἔργου εἶναι μεγαλυτέρα, ὅσῳ, ἀκριβῶς διότι τοῦτο συνετάγη ἔμα τῷ πέρατι τῆς ἀκαδημαϊκῆς σταδιοδρομίας τοῦ συγγραφέως του, ἀποτελεῖ ἀποστάλαγμα πολυετῶν μελετῶν, πολυχρονίου ἐπαφῆς μὲ τὰ προβλήματα καὶ πείρας βαθείας ἀνδρός, λευκανθέντος ἐν τῇ ἱερᾷ ἐπιστήμῃ. Οἱ παράγοντες μάλιστα οὗτοι προσδιορίζουν καὶ τὸν χαρακτήρα τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖον, καταλείπον τὰς λεπτομερείας, προτιμᾷ τὰς γενικὰς τοποθετήσεις, τὴν ἀξιολόγησιν προσώπων καὶ κειμένων, τὴν καθόλου ἐρμηναίαν γεγνησάντων καὶ προϋποθέσεων, καὶ τὴν ἐπισήμανσιν μεγάλων προβλημάτων. Καίτοι εἰς τὴν παρουσίαν ἐνίων προσώπων καὶ τοῦ ἔργου αὐτῶν γίνεται τόσον εὐρὸς λόγος, ὥστε νὰ διερωτᾷται τις, ποία θὰ εἶναι ἡ ἔκτασις φέρ' εἰπεῖν τῶν παραγράφων περὶ Διονυσίου Ἀλεξανδρείας (σελ. 276-283) ἢ περὶ Γρηγορίου τοῦ Ἀνωματουργοῦ (σελ. 296-304) εἰς τὸ σχεδιαζόμενον ὑπὸ τοῦ κ. Μπόνης «Σύστημα Γραμματολογίας». Ἐπὶ τοῦ προκειμένου προβλήματος φρονοῦμεν δηλαδὴ ὅτι, γενικῶς ἢ ἰδιαίτερα ἀναφορὰ εἰς τοὺς καθ' ἕναστον συγγραφεῖς, ἀπὸ τοῦς «ἀποστολικούς πατέρας» ἰδίᾳ καὶ ἐξῆς, εἶναι εὐρύτερα τῶν ὀρίων μιᾶς «Εἰσαγωγῆς», ὡς τὸ παρὸν ἔργον τοῦ κ. καθηγητοῦ. Ἐὰν τηρηθῇ ἀναλογία «Εἰσαγωγῆς» καὶ «Συστήματος», τότε μόνον διὰ τὴν μέχρι τοῦ 325 περίουθον θὰ πρέπει νὰ ἀποτελῇ τὸ ὀλιγώτερον τρεῖς τόμους τὸ «Σύστημα». Πρὸς τούτοις, ἐὰν ἀναλογισθῇ τις ὅτι ἀνάλογοι «Εἰσαγωγαί» πρὸς τὴν μετὰ χεῖρας «Εἰσαγωγήν»,

πλὴν κεφαλαίων τινῶν, πρέπει νὰ συνταχθῆ καὶ διὰ τὰς μετὰ τὸ 325 περιόδους τῆς χριστιανικῆς γραμματείας, πρὶν ἢ ἀκολουθήσουν οἱ σχετικὸι τόμοι τοῦ «Συστήματος», τότε ἀντιλαμβάνεται τις τοῦλάχιστον τὸ εὔρος τοῦ ἐγχειρήματος τοῦ σεβαστοῦ ἡμῶν καθηγητοῦ, εἰς τὸν ὅποιον εὐχόμεθα πνευματικὴν δύναμιν καὶ σωματικὴν ὑγείαν πρὸς πραγμάτωσιν τοῦ μεγαλειώδους ὄντως σχεδίου τούτου, ὥστε νὰ καλυφθῆ τὸ μεγάλο ὁμολογουμένως κενόν, τὸ ὅποιον ὑφίσταται εἰς τὸν ὀρθόδοξον καθόλου θεολογικὸν χῶρον.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

I. Κ. Τρικκαλινοῦ, Ἡ γεωλογία τῆς Ἀκροπόλεως — Μικροτεκτονικαὶ Ἔρευναι. (Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 32) Ἀθῆναι 1972 (Γραφεῖον Δημοσιευμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν). Προηγεῖται γερμανικὴ μετάφρασις, φέρουσα τὸν τίτλον: Die Geologie der Akropolis-Kleintektonische Untersuchungen) ss. 100. Εἰς τὰς σσ. 104-177 παρατίθενται ὠραιότατοι Πίνακες Στρωματογραφικῶν καὶ Μικροτεκτονικῶν ἔρευνῶν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἀκροπόλεως, ὡς καὶ εἰκόνες τῆς Γεωλογίας τῆς Ἀκροπόλεως πολυάριθμοι.

1. Ὅτι πρόκειται περὶ ἐξαιρετοῦ συμβολῆς, οὐ μόνον εἰς τὴν ὄλην τεκτονικὴν δομὴν τοῦ μεγαλειώδους κλασσικοῦ Μνημείου τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τῆς περιοχῆς τῆς περιβαλλούσης τὸν ἱστορικὸν βράχον, καὶ ὅτι ἡ θαυμασία ἔρευνα τοῦ γνωστοῦ διεθνῶς ἐπιστήμονος Καθηγητοῦ I. Κ. Τρικκαλινοῦ ἀποσκοπεῖ τὴν ὑπόδειξιν μέτρων προστασίας καὶ συντηρήσεως τῆς περιοχῆς τῆς Ἀκροπόλεως, τοῦτο ἀντιλαμβάνεται καὶ ὁ μὴ εἰδικὸς περὶ τὰ γεωλογικὰ θέματα ἐπιστήμων. Τὴν πρωτοτυπίαν τοῦ ἔργου καὶ τὰς ὑπὸ τοῦ συγγραφέως καταβληθείσας προσπάθειαι διὰ τῶν πολυμόχθων ἔρευνῶν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς ὄλης μορφολογίας τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τῆς γύρω περιοχῆς τῆς ἀντιλαμβάνεται πάραυτα ὁ ἀναγνώστης, διεξερχόμενος τὸν Πίνακα τῶν θεμάτων, περὶ ἃ ἀσχολεῖται ὁ σ. Ἰδού ἡ διάρθρωσις τοῦ ἔργου: Πρόλογος (σ. 55. Κατὰ τὴν σελίδωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου). Πίναξ τῶν περιεχομένων (σ. 57). I. Τὸ ἱερόν τῆς Ἀκροπόλεως (59-61) — Ἀνασκαφαὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἀκροπόλεως (61-65). II. Στρωματογραφικαὶ καὶ μικροτεκτονικαὶ ἔρευναι εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἀκροπόλεως (66). A. Τὸ ὑψίπεδον τῆς Ἀκροπόλεως (67-71). B. Ἡ ἐκτὸς τοῦ Κιμωνείου τείχους περιοχὴ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ Παρθενῶνος (71-72). 1. Οἱ Ἀθηναῖκοι σχιστόλιθοι (72-73). 2. Τὸ ἐνδιάμεσον στρώμα, τὸ τεκτονικὸν θραυσματοπαγῆς (73). 3. Οἱ ἀσβεστόλιθοι (ἀσβεστόλιθος τοῦ Λυκαβηττοῦ) τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ νοτίου τείχους (73). I. Πρῶτον τεκτονικὸν τέμαχος (73-74). II. Δεύτερον τεκτονικὸν τέμαχος (74-75). III. Τρίτον τεκτονικὸν τέμαχος (75). IV. Τέταρτον τεκτονικὸν τέμαχος (75-76). Συγκριτικαὶ στρωματογραφικαὶ καὶ τεκτονικαὶ ἔρευναι εἰς ἀμφοτέρας τὰς πλευρᾶς τοῦ Κιμωνείου τείχους (76-77). Γ. Βορειοανατολικὴ ἀπότομος κλιτῆς τῆς Ἀκροπόλεως (77-78). Ἡ ἀνατολικὴ ἀπότομος πλευρὰ τῆς Ἀκροπόλεως (79). Ἡ σύνθεσις τῆς τεκτονικῆς δομῆς τῆς Ἀκροπόλεως (79-80). Τὸ νότιον θεμέλιον τοῦ Παρθενῶνος (80-82). III. Ὑδρογεωλογικαὶ καὶ σεισμολογικαὶ συνθῆκαι εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἀκροπόλεως (83-85). Ἐπίδρασις σεισμῶν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως (85-87). IV. Ἀπαράιτητα μέτρα προστασίας καὶ συντηρήσεως τῆς περιοχῆς τῆς Ἀκροπόλεως (88-89). Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς Ἀκροπόλεως (89-90). Ἡ βορεία πλευρὰ τῆς Ἀκροπόλεως (90-92). Ἡ νοτία πλευρὰ τῆς Ἀκροπόλεως (92-93). Ἀρειὸς Πάγος (94-96). Περὶληψις (97-98). Βιβλιογραφία (99-100). Πίνακες καὶ Εἰκόνες (104-177).

2. Ἡ ἐξαιρετος, ὅσον καὶ πολύμοχος ἔρευνα τοῦ εἰδικοῦ ἐπιστήμονος καὶ Ἀκαδημαϊκοῦ I. Κ. Τρικκαλινοῦ ἤγειρεν, ὡς ἦτο φυσικόν, διεθνῆς ἐνδιαφέρον καὶ προεκά-

λεσε πολλὰς συζητήσεις, ἀκόμη καὶ διὰ τοῦ καθημερινοῦ καὶ διεθνοῦς τύπου. Τὸ θέμα ἄλλωστε ἐνδιαφέρει κατὰ πρώτιστον βεβαίως λόγον τοὺς Ἑλληνας ἐπιστήμονας, ἀρχαιολόγους, ἱστορικούς, φιλόλογους, γεωφυσικούς κλπ. Ἄλλ' ἄπτεται ἅμα τοσοῦτων συγχρόνων καταστάσεων ἐκ τε τῆς διαμορφουμένης καὶ ἐναλλασσομένης φύσεως καὶ τοῦ ἐκ τῆς ἀναπτύξεως τῆς πολυμόρφου βιομηχανίας συνεχῶς μεταβαλλομένου περιβάλλοντος, μὲ ὅλας τὰς ἐπικινδύνους διὰ τὸν ἄνθρωπον ἐπιπτώσεις του, ὥστε νὰ συγκινηθῇ οὐ μόνον τοὺς εἰδικούς, ἀλλὰ καὶ πάντα σκεπτόμενον ἄνθρωπον. Ἐπειδὴ δὲ τὸ μεγαλειῶδες Μνημεῖον τῆς Ἀκροπόλεως ἀποτελεῖ πάνοικουμηνικὸν Σύμβολον ἀριστοτεχνικῆς, καλαισθητικῆς, πνευματικῆς ὠραϊότητος αἰωνίου προβολῆς τῆς ἀνθρωπίνης μεγαλουργίας, κινουμένης μάλιστα ἐντὸς τῶν μεταφυσικῶν πλαισίων τῆς ψυχικῆς ἀνατάσεως πρὸς ἔνωσιν τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Θεοῦ, δι' αὐτὸ δὲν ἀφήσιν ἀσυγκίνητον πᾶσαν ψυχὴν, ἀσχολουμένην μὲ τὸν ἄνθρωπον καὶ τὰ μεταφυσικά καὶ θρησκευτικὰ του προβλήματα. Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν πολλάκις ἠσχολήθη περὶ τοὺς κινδύνους τῆς ἀλλοιώσεως διὰ τῆς μολύνσεως τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος ἐκ τῆς βιομηχανικῆς ποικίλης ἀναπτύξεως, ὅπως καὶ πλεῖστοι διεθνεῖς Ὄργανισμοὶ (Οὐνέσκο, ἢ ἐν Βρυξέλλαις Ὄργανωσις «Europa Nostra» κ.ἄ.). Ἄλλ' ὅμως αἱ ὑποχρεώσεις ἡμῶν τῶν Ἑλλήνων πρὸς διασφάλισιν καὶ διατήρησιν τοῦ μεγαλειώδους ἱστορικοῦ Μνημείου προηγούνται παντὸς ἕξωθεν τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου εὐρισκομένου Ὄργανισμοῦ. Τὴν διασφάλισιν δὲ καὶ διατήρησιν τῶν καλλιτεχνικῶν Μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως ἔθεσεν ὡς πρωταρχικὸν κίνητρον τῆς ἐρεῦνης του ὁ ὀργανιστὴς τῆς θαυμασίας καὶ κατὰ πάντα πρωτοτύπου μελέτης. Πειποθῶμεν, ὅτι τὰ συμπεράσματα καὶ αἱ ὑποδείξεις τοῦ συγγραφέως θὰ εὐρουν πλήρη τὴν ἀνταπόκρισιν μετὰ τῶν τε ἡμετέρων καὶ τῶν διεθνοῦς κύρους εἰδικῶν ἐπιστημόνων. Ἄλλ' ὁ πρωτοπορήσας ἐπὶ τοῦ θέματος παραμένει καὶ θὰ παραμένῃ ὁ Ἀκαδημαϊκὸς καὶ Καθηγητὴς Ἰω. Κ. Τρικαλινός.

ΚΩΝ. Γ. ΜΠΟΝΗΣ

*Ανδρέου Ν. Στράτου, Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα. Τόμος Α' (602-626). Πρόλογος Δ. Α. Ζακυθνοῦ, Καθηγητοῦ τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν. Ἀθήνα 1965 (βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας»), σσ. XIV + 481. Τόμος Β' (626-634). Ἀθ. 1966, σσ. 491-960. Τόμος Γ' (634-644). Ἀθ. 1969, σσ. 1-271. Τόμος Δ' (642-668). Ἀθ. 1972, σσ. 1-334. Τόμος Ε' (668-687). Ἀθ. 1974, σσ. 1-195.

1. Ἐχω ἐνώπιόν μου καὶ τοὺς πέντε τόμους τοῦ μνημειώδους πράγματι ἔργου τοῦ ὀργανιστοῦ συγγραφέως Ἀνδρέου Ν. Στράτου. Ἐἶναι τῷ ὄντι ἀξιοθαύμαστος ὁ σ. διὰ τὸ μέγα ἐγχείρημα, ὅπερ ἀνέλαβε καὶ ὅπερ μετὰ τόσου ζήλου καὶ τοῦτ' αὐτὸ αὐτοθυσίας ἠδυνήθη νὰ φέρῃ εἰς πέρας. Εἰς γλῶσσαν ἀπλὴν νεοελληνικὴν, ἄνευ ἀκροτήτων καὶ πάντοτε ἐντὸς τῆς αὐστηρᾶς ἐπιστημονικῆς γλωσσικῆς διατυπώσεως, ἐκτίθεται κατ' αὐστηρὸν ἐπιστημονικὸν τρόπον, μετὰ διαυγείας, σαφηνείας καὶ βαθείας κρίσεως ὅλη ἡ ἀκολουθία τῶν ἱστορικῶν γεγονότων ἐν Βυζαντίῳ κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα, τὸν τόσον ἄλλοτε ἀγνωσθέντα καὶ ἀδοκίμως ὡς «σκοτεινὸν αἰῶνα» χαρακτηρισθέντα. Σήμερον οἱ σπουδαιότεροι Βυζαντινολόγοι ἐπιστήμονες θεωροῦν τὸν Ζ' αἰῶνα, ὡς ἀποτελοῦντα τὸ μεταχρῆμον, ἐνῶ παύει σχεδὸν ἡ πολυχρῶμος ἐμφάνισις τοῦ Βυζαντίου, κυριαρχουμένου ὑπὸ τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ καὶ γερμανορωμαϊκοῦ πνεύματος, ἄρχειται δὲ ἡ νέα ἐποχὴ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ στοιχείου καὶ τὸ Ἑλληνικὸν ἰδεῶδες ἀναπτύσσεται καὶ ἐξαπλοῦται ἐπὶ ὅλων τῶν πεδίων τῆς κρατικῆς ζωῆς καὶ δράσεως, καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐπὶ τοῦ πνευματικοῦ, πολιτιστικοῦ, κοινωνικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοθρησκευτικοῦ πεδίου.

2. Εἰς τὸν ἐρευνητὴν τῆς περὶ τῆς ὁ λόγος χρονικῆς περιόδου τοῦ Ζ' αἰ. τεράστια προβλήματα ἀναπηδῶσιν ἀνὰ πᾶν βῆμα ἀνιχνεύσεως τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Ἡ ἔλλιψις πηγῶν ἱστοριογραφικῶν καὶ χρονογραφικῶν, ἡ πλαδαρὰ καὶ λαϊκὴ μορφή ἐκθέσεως τῶν γεγο-

νότων, θέτουν τὸν ἐπιστήμονα ἐρευνητὴν ἐνώπιον ἐρωτημάτων καὶ προβλημάτων, ἂν μὴ ἀναπαντήτων, πάντως πολλάκις λίαν δυσπεπύτων. Ἐκ τῶν λεχθέντων συνάγεται ὅποια καὶ ὀπίσθη καρτερία, ὑπομονὴ καὶ ἐπιμονή, ἀλλ' ἅμα καὶ ἀμετάπτωτος διάθεσις εἰς ἀνίχνευσιν τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος ἐν μέσῳ συγκεχυμένης καὶ δυσερμηνεύτου πηγαίας ὕλης πρέπει νὰ ἔχη ὁ ἐπιστήμων διὰ ν' ἀναλάβῃ ἐν τόσῳ μέγῳ ἐπιστημονικῶν ἔργων. Καὶ ἐν τούτοις, ὁ κ. Ἀνδρέας Ν. Στρατός οὐ μόνον δὲν ὠρρώδησε πρὸ τοῦ μόχθου καὶ τῆς ἐκτάσεως, οὔτε πρὸ τῶν πολυποικίλων δυσχερειῶν, τὰς ὁποίας θὰ συνήντα ἐν ταῖς ἐρευνητικαῖς προσπάθειαις του, ἀλλ' ἠδυνήθη νὰ φέρῃ σχεδὸν εἰς πέρας τὸ μέγα καὶ ἀξιοθαύμαστον ἐπίτευγμα μετὰ βαθείας ἐπιστημονικῆς αὐτοσυνειδησίας καὶ κρίσεως.

3. Κάτοχος ὄλων τῶν εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν, κτήτωρ σπουδαίας προσωπικῆς Βιβλιοθήκης, γνώστης ἀπάσης σχεδὸν τῆς συγχρόνου βιβλιογραφίας, τῆς σχετικῆς πρὸς τὸ θέμα του καὶ ὑπὲρ πάντα ἀναδιφῆτωρ ἀπασῶν τῶν βυζαντικῶν πηγῶν, ἀπέδειξε καὶ ἀνέδειξεν ἑαυτὸν ἄξιον κατὰ πάντα βυζαντινολόγον ἐπιστήμονα. Οὗτος ἐχρησιμοποίησε τὸ ἄφθονον ὕλικὸν τῆς ξένης καὶ ἡμετέρας βυζαντινῆς βιβλιογραφίας, ἀντλῶν ὅ,τι χρῆσιμον, ἀλλὰ καὶ ἐλέγχων ὅ,τι κατὰ τὴν ἴδιαν κρίσιν δὲν εὐσταθεῖ. Πολυμέρεια καὶ κρίσις μετὰ ἐνθέρμου ζήλου ὠπλιζοῦν τὸν συντάκτην τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος πολυτόμου ἔργου, ὥστε νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς ἐργώδους ἐπιστημονικῆς του προσπάθειας.

4. Γενικὴν θεώρησιν τοῦ ὅλου ἔργου παρέχομεν εὐθὺς ἀμέσως. Χωρὶς λεπτομερειακὴν περιγραφὴν, παραθέτομεν ἀπλῶς χάριν τῶν φιλομαθῶν τὰ περὶ ἃ ἀσχολοῦντα γενικὰ κεφάλαια, κατὰ τὴν διδομένην ὑπὸ τοῦ σ. διαίρεσιν. Τόμος Α: 602-626: Κεφ. I. Εἰσαγωγή ἠστὸν Ζ' αἰ. (σ. 25-92). Βιβλίον Α' (602-622): Κεφ. II: Ἐπανάστασις καὶ φόνος τοῦ Μωυρίου (σ. 93-133). Κεφ. III. Φωκᾶς. Ἐξωτερικὴ κατάστασις (σ. 134-165). Κεφ. IV. Φωκᾶς. Ἐσωτερικὴ κατάστασις (σ. 166-193). Κεφ. V. Ἐπανάστασις καὶ φόνος Φωκᾶ (σ. 194-225). Κεφ. VI. Ὁ Ἡράκλειος καὶ ἡ ἐσωτερικὴ κατάστασις τοῦ Βυζαντίου (σ. 226-247). Κεφ. VII. Πόλεμος κατὰ τῶν Περσῶν (σ. 248/93). Κεφ. VIII. Κατάστασις εἰς τὴν Εὐρώπην (σ. 294-305). Κεφ. IX. Οἰκονομικὴ καὶ στρατιωτικὴ προπαρασκευὴ (σ. 306/24). Βιβλίον Β' (622-628): Κεφ. X. Πρώτη φάσις τῆς ἐκστρατείας κατὰ τῶν Περσῶν (σ. 326/60). Κεφ. XI. Εἰσβολὴ τῶν Ἀβάρων (σ. 361/75). Κεφ. XII. Συνέχεια τῆς πρώτης φάσεως τῆς ἐκστρατείας κατὰ τῆς Περσίας (σ. 376-430). Κεφ. XIII. Ἐπιστροφή τοῦ Ἡρακλείου εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν (σ. 431/56).—Παραπομπαὶ Α' τόμου (σ. 457). Χάρται 11. Τόμος Β': 626-634: Κεφ. XIV. Πολιορκία τῆς Κων/πόλεως (σ. 491-542). Κεφ. XV. Καύκασος (σ. 543-563). Κεφ. XVI. Δευτέρα ἐκστρατεία κατὰ τῆς Περσίας (σ. 564-615). Κεφ. XVII. Ἐπανάστασις κατὰ τοῦ Χοσρόη (σ. 616-643). Βιβλίον Γ' (628-634): Κεφ. XVIII. Ἐπιστροφή τοῦ Ἡρακλείου καὶ ἀναστήλωσις τοῦ τιμίου Σταυροῦ (σ. 647/87). Κεφ. XIX. Οἰκονομικὴ καὶ ἐσωτερικὴ κατάστασις. Οἰκιστικὴ ἀναδιοργάνωσις (σ. 688-726). Κεφ. XX. Ἐκκλησιαστικὴ κατάστασις. Προσπάθεια ἐξευρέσεως συμβιβαστικῆς λύσεως τοῦ θρησκευτικοῦ ζητήματος (σ. 727/76). Κεφ. XXI. Ἀντίκτυπος ἀπὸ τὴν νίκη κατὰ τῶν Περσῶν καὶ κατάστασις εἰς τὴν Ἀσίαν (σ. 777/92). Κεφ. XXII. Κατάστασις εἰς τὴν Βαλκανικὴν Χερσόνησον, εἰς τὴν Ἰταλίαν, Ἰσπανίαν καὶ Ἀφρικὴν (σ. 793-828). Κεφ. XXIII. Ὁ ἐξελθισμὸς τῆς Ἀνατολικῆς Ῥωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας (σ. 829/38). Παρατηρήσεις καὶ σκέψεις (σ. 839/42). Παραπομπαὶ Β' τόμου (σ. 843-863). Ἱστορικαὶ σημειώσεις (σ. 864-930). Τόμος Γ': 634-641: Κεφ. I. Πρὸς τὸν Ἰσλάμ (σ. 8-19). Κεφ. II. Ἀραβία καὶ Μωάμεθ (σ. 20-46). Κεφ. III. Πρῶται εἰσβολαὶ τῶν Ἀράβων (σ. 47-70). Κεφ. IV. Κατάληψις ὑπὸ τῶν Ἀράβων τῆς Συρίας, τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Μεσοποταμίας (σ. 71-96). Κεφ. V. Κατάληψις τῆς Αἰγύπτου (σ. 97-126). Κεφ. VI. Λόγοι ἐπιτυχίας τῶν Ἀράβων (σ. 127-143). Κεφ. VII. Τελευταῖα χρόνια τοῦ Ἡρακλείου (σ. 144-163). Κεφ. VIII

Κατάστασις στὴν Αὐτοκρατορία μὲ τὸν θάνατον τοῦ Ἡρακλείου καὶ ἐπισκόπησις τῆς βασιλείας του (σ. 164-186). Κεφ. IX. Κωνσταντῖνος Β' (σ. 187-198). Κεφ. X. Ἡράκλειος Β'. Ἐπανάστασις καὶ πτώσις του (σ. 199-220). Ἱστορικαὶ σημειώσεις (σ. 221-238). Βιβλιογραφία (239). Α' Πηγαὶ (240). Β' συγγραφεῖς (246-260). Πίναξ κυρίων καὶ γεωγραφικῶν ὀνομάτων (σ. 261/68). Τ ὁ μ ο ς Δ': Κωνσταντῖνος Γ' (Κώνστας): 642-668: Κεφ. I. Κωνσταντῖνος ὁ Γ' (σ. 7-21). Κεφ. II. Πόλεμος Βυζαντινῶν καὶ Ἀράβων (σ. 22-62). Κεφ. III. Ἀφρικὴ (σ. 63-81). Κεφ. IV. Ἰταλία (σ. 82-99). Κεφ. V. Ἐκκλησιαστικαὶ διενέξεις (σ. 100/38). Κεφ. VI. Κατάστασις τοῦ Χαλιφάτου (σ. 139-151). Κεφ. VII. Ἐπιχειρήσεις κατὰ τῶν Σλάβων (σ. 152-194). Κεφ. VIII. Ἐσωτερικὴ κατάστασις καὶ εἰρήνη μὲ τοὺς Ἀραβας (σ. 195-204). Κεφ. IX. Μετάβασις τοῦ Κωνσταντίνου στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Ἰταλία (σ. 205-226). Κεφ. X. Ἀντιμετώπισις τῶν Ἀράβων (σ. 227-257). Κεφ. XI. Δολοφονία Κωνσταντίνου Γ' (σ. 258-273). — Ἱστορικαὶ σημειώσεις (σ. 274-294). — Βιβλιογραφία (295): Α' Πηγαὶ (296). Β' Συγγραφεῖς (303-320). — Πίναξ κυρίων ὀνομάτων (321). Χάρται 4.— Τ ὁ μ ο ς Ε': Κωνσταντῖνος Δ': 668-687. Ἀθῆναι 1974: Κεφ. I. Κωνσταντῖνος ὁ Δ' (σ. 7-19). Κεφ. II. Πόλεμος κατὰ τῶν Ἀράβων (σ. 20-58). Κεφ. III. Ἰταλία (σ. 59-66). Κεφ. IV. Βαλκανικὴ Χερσόνησος (σ. 67-93). Κεφ. V. Βούλγαροι (σ. 94-115). Κεφ. VI. Ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ (σ. 116-134). Κεφ. VII. Ἐσωτερικὰ ζητήματα (σ. 135-150). Κεφ. VIII. Κατάστασις στὴν Ἀραβικὴ Αὐτοκρατορία (σ. 151-160). Κεφ. IX. Θάνατος τοῦ Κωνσταντίνου Δ' (σ. 161-166). — Βιβλιογραφία (167): Α' Πηγαὶ (σ. 168). Β' Συγγραφεῖς (σ. 173-186). Πίναξ κυρίων ὀνομάτων (σ. 187ε.). — Χάρται 5.

5. Τὸ ἔργον εὐρίσκεται ἐν τῷ περατοῦσθαι. Ἀναμένεται ἀσφαλῶς ὁ τελευταῖος τόμος, ὁ μέλλων νὰ στέψῃ τὴν ὅλην ἱστορικὴν ἔκθεσιν ἐνὸς αἰῶνος, πράγματι σπουδαιότατου οὐ μόνον διὰ τὸ Βυζάντιον, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ὅλην ἀνθρωπότητα, τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τῆς ὁποίας διεχάραξαν οἱ ἀδιάλειπτοι ἀγῶνες ζωῆς καὶ θανάτου τῆς Ἑλληνικῆς πλέον Βυζαντικῆς Αὐτοκρατορίας. Τὸ ἐξαιρετικὸν ἔργον τοῦ ἱστοριοδίφου Ἀ ν δ ρ ε ο υ Σ τ ρ α τ ο υ δὲν καλύπτει μόνον ἐν μέγα κενὸν παρ' ἡμῖν, ἀλλὰ καὶ διαφωτίζει δυσεξερευνητοὺς πτυχὰς τῆς κατὰ τὸν Ζ' αἰ. πράγματι ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων σκοτεινῆς περιόδου. Δὲν εἶναι υπερβολὴ νὰ λεχθῆ, ὅτι ὁ Ζ' αἰ. εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν κυοφορήσας τὸν ἑλληνικὸν χαρακτήρα τοῦ Βυζαντίου. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἡ ἑλληνικὴ ὀρθοδοξία, ἡ ἑλληνικὴ τέχνη, ἡ λαογραφία, ἡ μυθολογία, ἡ ζωὴ καὶ ἡ πολιτεία καθόλου τοῦ Βυζαντίου φέρουν πλέον τὸν καθαρὸν ἑλληνικὸν χαρακτήρα. Εἶναι ἡ ἐποχὴ, καθ' ἣν νέοι λαοὶ ἐμφανίζονται ἐπὶ σκηνῆς, ἦτοι οἱ Σλάβοι καὶ οἱ Ἀραβες, οἵτινες θ' ἀποβοῦν ἢ συνεχῆς ἀπειλὴ διὰ τὸ Βυζάντιον. Ὁ σ. διὰ τοῦ μετὰ χεῖρας πεντατόμου συγγράμματός του διαφωτίζει τὰς σκοτεινὰς πτυχὰς τοῦ Ζ' αἰ. καὶ παρέχει ἐξαιρετικὸν εἰκόνα τῶν διαδραματισθέντων γεγονότων ἐν Βυζαντίῳ, ἅτινα διέγραφαν τὴν νέαν ἐποχὴν τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσεως αὐτοῦ καὶ ἅμα τῆς μεγαλειώδους ἐπιδράσεως αὐτοῦ εἰς τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλὰ καὶ τοῦ Βορρᾶ, μεθ' ὧν ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν τὸ Βυζάντιον.

6. Ὁ μετὰ τόσο μύθου καὶ ἀνεξαντλήτου ὑπομονῆς ἐργασθεὶς συγγραφεὺς δίκαιον εἶναι ν' ἀναγνωρισθῆ ὡς ὁ διαφωτιστὴς παρ' ἡμῖν τῆς σκοτεινοτέρας περιόδου τοῦ Βυζαντίου, ἦτοι τοῦ Ζ' αἰ. Ὁ μελετητὴς τοῦ ἔργου του αἰσθάνεται εὐγνώμονα τὴν διάθεσιν διὰ τὸν συγγραφέα καὶ τὸ πράγματι μέγα ἐπίτευγμά του. Ἴσως εἰς τὸν μελλοντικὸν ἐν κατακλειδί τὸμον νὰ λάβω τὴν εὐκαιρίαν, ὅπως ἐκθέσω μερικὰς ἀπόψεις, ἰδίᾳ ἐπὶ τῶν κεφαλαίων τοῦ ἔργου, ἅτινα ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν καθόλου κατάστασιν ἐν Βυζαντίῳ, κατὰ τὸν περὶ οὗ ὁ λόγος Ζ' αἰῶνα. Πάντως καὶ ἐνταῦθα ὁ σ. διατυπώνει τὰς ἰδίας κρίσεις μὲ σαφήνειαν καὶ ὀρθὴν κριτικὴν ἀνάλυσιν. Εὐχὴ τοῦ γράφοντος εἶναι, ὅπως τὸ ἔργον καταλάβῃ τὴν ἐμπρέπουσαν θέσιν εἰς τε τὰς δημοσίας καὶ εἰς τὰς ἰδιωτικὰς Βιβλιοθήκας.

ΚΩΝ. Γ. ΜΠΟΝΗΣ

Κωνσταντίνου Γ. Πατέλου, Οἱ Οὐνῖται Ἐπίσκοποι εἰς τὴν Α' Βατικάνειον. Τόμος Α', Σελίδες 1-498, + ΧVII. Τόμος Β'. Σελίδες 499-772. Λουβαίν, Βέλγιον 1974. Ἐναλισμος διατριβῆ ἐπὶ Διδακτορίᾳ Ἱστορικῶν Ἐπιστημῶν.

Μετὰ ἐπταετῆ θητεία, ὁ πτυχιούχος τῆς Χάλκης, Κωνσταντῖνος Γ. Πάτελος, γέννημα καὶ θρέμμα Ἀλεξανδρείας, ὑπέβαλε Διδακτορικὴν Διατριβὴν ὑπὸ τὸν ἄνω τίτλον, ἐγκριθεῖσαν ὁμοφώνως ὑπὸ τῆς οἰκείας ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς τῶν Καθηγητῶν του, ὑπὸ τὸν σοφὸν Κανονικὸν Οὐμπέρ, ὅστις καὶ συνεχάρη τὸν νέον Διδάκτορα κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἀναγορεύσεώς του.

Ὁμολογοῦμεν εὐκρινῶς, ὅτι ἐγκύπτοντες εἰς τοὺς δύο ὀγκώδεις τόμους, τοὺς ὁποίους εἶχε τὴν εὐγενῆ καλωσύνην νὰ μᾶς δωρίσῃ ὁ Δρ. Πάτελος, ἐμείναμεν ὄχι μόνον ἐκπληκτοί, ἀλλὰ καὶ σκεπτικοί· διότι οὐδέποτε θὰ διεννοοῦμεθα ὅτι τὸ θέμα τῶν Οὐνιτῶν εἰς τὴν Α' Βατικάνειον (1869-1870) θὰ ἀπῆτει 788 σελίδας. Ἀποφεύγων τὴν καταχώρησιν πρακτικῶν καὶ μακρῶν ὑπομνημάτων τῶν συνεδριάσεων, μὲ τὸ καθωρισμένον προκαταβολικῶς πρόγραμμα τῆς ἀνακηρύξεως τοῦ Ἀλαθῆτου τοῦ Ρωμαίου Ποντίφηκος, ὁ Δρ. Πάτελος μετὰ δεξιότηχίας διήρσησε τὴν διατριβὴν του εἰς δύο. Ὁ Τόμος Α' δίδει μιαν εὐσυνείδητον ἄποψιν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὰς παραμονὰς τῆς συγκλήσεως τῆς Συνόδου (ἡμιστά γνωστῆς ἡμῖν τοῖς Ὀρθοδόξοις), καὶ μόνον αἱ 273 σελίδες τοῦ Τόμου Β' ἀναφέρονται εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ θέματος.

Υἱοθετῶν τὴν ὡς ἄνω μέθοδον ὁ Δρ. Πάτελος ἠθέλησε νὰ περιορισθῆ εἰς ἓν καὶ μόνον κεφάλαιον, τὸ προκαταρκτικὸν κεφάλαιον. Διὰ τοὺς ἀμυήτους ἀναφέρει ἄδρῶς τὰ τῆς περιβοήτου ἐκείνης Βούλλας Reversurus, ἡ ὅποια ἀνέτρεψεν, «ὡς κάρρον μήλων», διὰ νὰ ὀμιλήσωμεν ὡς ὁ Μπέρναντ Σῶου, τὴν ὄλην κατάστασιν, καὶ ἤτις ἔκαμε νὰ ἀναβλέψουν οἱ ὀφθαλμοὶ τῶν Οὐνιτῶν πρὸς τῆς ἐνάρξεως τῆς Συνόδου.

Ἡ πίεσις, ἡ ἀσκηθεῖσα διὰ τῆς Βούλλας ταύτης ἐπὶ τῶν Οὐνιτῶν Πατριαρχῶν, ἰδίως ἡ βία, ἦν ἐξήσκησεν ὁ Πίος ὁ Θ' ἐπὶ τοῦ Χαλδαίου Πατριάρχου Ἀοῦντο, ἡ ὀλιβερά στάσις τοῦ Λατίνου Πατριάρχου Βαλέργα, τὸ ἀλλοπρόσαλλον τοῦ Ἀρμενίου Πατριάρχου Χασούν, ἐκτίθενται χωρὶς πάθος καὶ χωρὶς προκατάληψιν.

Ἡ διατριβὴ δίδει ὁσάυτως ἀνάγλυφον εἰκόνα τοῦ «ταραξίου τῆς Συνόδου» Μελχιτῶν Πατριάρχου Γιοῦσεφ καὶ τῆς ἀνατολίτικης κρυψινόας του χάρις εἰς πηγὰς, τὰς ὁποίας ἤντησεν ὁ Δρ. Πάτελος ἀπὸ τὰ Ἀρχεῖα τοῦ Βατικανοῦ, μεταβάς ἐπὶ τόπου.

Ἡ μονογραφία αὕτη τοῦ Δρος Πατέλου ἀποτελεῖ ἔργον μνημειῶδες καὶ μοναδικόν· καὶ ἐν τῇ ἰδιότητι ἡμῶν, ὡς ἐκκλησιαστικοῦ Ἱστορικοῦ, τὸν συγχαίρομεν. Προσκεκλημένος τιμῆς ἔνεκεν, κατὰ πρῶτον, καὶ εἶτα Συμπαρατηρητῆς κατὰ τὰς τρεῖς τελευταίας φάσεις (1963, 1964, 1965) τῆς Β' Βατικάνειου, εἰμεθα εἰς θέσιν νὰ κάνωμεν ἀντιπαραβολὴν μεταξὺ τῆς Α' Βατικάνειου καὶ τῆς δευτέρας. Ἡ ζέουσα ἀτμόσφαιρα τῶν Ἀοῦντο, Χασούν καὶ Γιοῦσεφ ἦτο ἀνύπαρκτος κατὰ τὴν δευτέραν Βατικάνειον καὶ, ἐὰν ἐξαιρέσωμεν τὸν ἀείμνηστον Μάξιμον τὸν τέταρτον τῶν Μελχιτῶν, ἀρνούμενον νὰ ὀμιλήσῃ λατινιστί, οἱ ἐν Χριστῷ ἀδελφοὶ του, ἐν πλήρει μακαριότητι ἐνθρονισμένοι ἐν τοῖς ἑαυτῶν θώκοις, ἐναντι τῶν Καρδιναλίων καὶ ὑπὸ τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν Παρατηρητῶν ἀνεπόλουν τὰ ἐδάφια 14-15 τοῦ τρίτου κεφαλαίου τῆς Ἀποκαλύψεως.

Θ. Δ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ

Γεωργίου Ἱ. Μαντζαρίδου, Χριστιανικὴ Κοινωνιολογία, Θεσσαλονίκη: Ἐκδ. Π. Πουρνάρα, 1973, σελ. 224.

«Εἰς τὸ μετὰ χεῖρας πολυγραφημένον ἀντίτυπον περιλαμβάνονται σημειώσεις τῶν μαθημάτων τῆς Χριστιανικῆς Κοινωνιολογίας, τὰ ὅποια ἀνεπτύχθησαν πρὸς τοὺς τελειο-

φοίτους τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸν ἔτος 1972-73. Ἡ Χριστιανικὴ Κοινωνιολογία νοεῖται ἐνταῦθα περισσότερον ὡς Κοινωνιολογία τοῦ Χριστιανισμοῦ, καὶ ἰδίως τῆς Ὁρθοδοξίας» (σ. 5).

Ὁ πῖναξ περιεχομένων (σ. 223-224) ἔχει ὡς ἐξῆς:

Πρόλογος, σ. 5. Εἰσαγωγή, σ. 9-30. Μέρους Α' Σύστασις καὶ Χαρακτήρ τῆς Χριστιανικῆς Κοινωνίας, σ. 31-83. Β' Κοινωνιολογία τοῦ Δόγματος καὶ τῆς Λατρείας, σ. 85-116. Γ' Στοιχεῖα Κοινωνιογραφίας, σ. 117-142. Δ' Κοινωνικὴ Διδασκαλία τοῦ Χριστιανισμοῦ, σ. 143-181. Ε' Χριστιανικὴ Φιλανθρωπία καὶ Κοινωνικὴ Πρόνοια, σ. 183-202. Στ' Ἐνδοκοινωνικαὶ Σχέσεις τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Πληρώματος, σ. 203-221.

Ὡς πρὸς τὸν τίτλον τοῦ βιβλίου, οὗτος εἰς τὸ ἐξώφυλλον ἐμφανίζεται ὡς «Χριστιανικὴ Κοινωνιολογία», ἐνῶ ὁ συγγραφεὺς εἰς τὴν εἰσαγωγὴν θεωρεῖ τοῦτον μᾶλλον ἀνεπιτυχή, προτιμῶν ἀντ' αὐτοῦ τὸν ὄρον «Κοινωνιολογία τοῦ Χριστιανισμοῦ» (σ. 13-17). Εὐρύτερον περὶ τῆς εἰς τὸ βιβλίον ὀρολογίας, ἐφόσον ἀντικείμενον τοῦτου εἶναι ἡ Ἐκκλησία (ὁ Χριστιανισμὸς) ὡς κοινωνικὸν φαινόμενον, χρησιμοποιοεῖται καὶ ἡ ἀνάλογος ὀρολογία, λαμβανομένη ἐκ τῆς κοινωνιολογίας τοῦ Χριστιανισμοῦ, τῆς νεωτέρας ταύτης ἐπιστήμης. Ὁ συγγραφεὺς κατορθώνει νὰ ἑναρμονίσῃ τὴν χρῆσιν τῶν ἐκειθεν ὄρων πρὸς τὴν κλασσικὴν θεολογικὴν ὀρολογίαν (Ἰδε: Εἰσαγωγή, σ. 34-35 καὶ πολλαχοῦ τοῦ βιβλίου).

Ὡς πρὸς τὴν βιβλιογραφίαν. Αὕτη ἐμφανίζεται εἰς εἰδικὴν ὑποδιαίρεσιν (σ. 20-30), ἀλλὰ καὶ ἐντὸς κειμένου. Ὁ συγγραφεὺς παραθέτει αὐτούσια κείμενα ἢ μὴ ἐκ τῆς ἀγίας Γραφῆς, τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τῶν Χριστιανῶν συγγραφέων, παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων, καὶ τῶν ἰδικῶν του ἔργων. Μὴ ὑπαρχούσης ἰκανῆς περὶ τὸ θέμα ὀρθόδοξου βιβλιογραφίας, ἀναγκάζεται νὰ προστρέχῃ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς ρωμαιοκαθολικοὺς καὶ προτεστάντας συγγραφεῖς, προβαίνων ἐνίοτε εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν συγγραφέων (σ. 102-104) καὶ τὴν ἀνάλογον ἐπιστημονικὴν καὶ θεολογικὴν κριτικὴν τῶν ἔργων τούτων (σ. 138 καὶ ἀλλαχοῦ). Ἐπισημαίνει τοὺς τομεῖς, πρὸς οὓς θὰ ἠδύνατο νὰ στραφῇ ἡ ὀρθόδοξος περὶ τὸ θέμα θεολογικὴ ἔρευνα (σ. 134-135, 176 καὶ ἀλλαχοῦ).

Ἡ θεώρησις τοῦ ἀντικειμένου καὶ τῶν συναφῶν πρὸς τοῦτο σημείων γίνεται ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἱστορικῆς ἐρεύνης καὶ ἐξετάσεως. Σχεδὸν εἰς κάθε Μέρους ἐπιτελεῖται ἡ ἀναδρομὴ πρὸς τὸ παρελθόν, τὸ ἀπώτερον, καὶ ἡ διὰ μέσου τῆς ἱστορίας μέχρι σήμερον ἔρευνα. Ὁ συγγραφεὺς δὲν παραλείπει νὰ διδῇ τὰς ἰδικὰς του προσωπικὰς, ἀπὸ ὀρθόδοξου πλευρᾶς, λύσεις εἰς τὰ σύγχρονα κοινωνικὰ προβλήματα, τὰ ἀπτόμενα τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Μὲ τόνον προφητικὸν ἐνίοτε ὀμιλεῖ περὶ τῆς κρίσεως, ἣν διέρχεται ὁ Χριστιανισμὸς σήμερον καὶ εἰδικῶς ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, πολλαχοῦ τοῦ βιβλίου. Ἀλλ' εὐτυχῶς καταλήγει εἰς προφήτην τῆς ἐλπίδος.

«Πράγματι δὲ ἡ κατάστασις, τὴν ὅποιαν ἐμφανίζει κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἡ Ὁρθόδοξία, εἶναι ἐν πολλοῖς συγκεχυμένη... Τοῦτο βεβαίως δὲν ἐμποδίζει τὴν δυνατότητα καλλιέργειας πνεύματος ἀληθοῦς ἐλευθερίας καὶ ἀγάπης ἐντὸς τῶν πλαισίων τῶν μοναχικῶν ἰδίως κοινοτήτων, ἢ καὶ ἐντὸς τῶν εὐρύτερων περιοχῶν τῆς Ἐκκλησίας, ὅπου διατηρεῖται ἡ ζῶσα πίστις εἰς τὸν Χριστὸν καὶ τὴν ἐν Πνεύματι παρουσίαν αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ κόσμου» (σ. 39-41, 68-76).

Ἐπιτελεῖ τὸ ἔργον τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας.

«Ὁ χρόνος λοιπὸν ἐνταῦθα δὲν θεωρεῖται γραμμικῶς, ἀλλὰ συνθετικῶς ἢ σταυρικῶς» (σ. 73-74, 68-76). «Ἄλλωστε καὶ ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἐκδιπλοῦται μόνον ὡς ὀριζόντια γραμμὴ προόδου καὶ ἀναπτύξεως, ἀλλὰ καὶ ὡς κάθετος τομὴ ἀστοχίας καὶ ἀποτυχίας» (σ. 151, 152. Ἰδε καὶ σ. 146, 177-181).

Τὴν ἰδιαιτέραν ἐκτίμησιν, τὴν καὶ ἄλλοθεν γνωστὴν, τοῦ συγγραφέως πρὸς τὸν ὀρθόδοξον μοναχισμὸν τὴν ἀνευρίσκει ὁ ἀναγνώστης διάχυτον εἰς τὴν ἐργασίαν (σ. 21, 41, 50-59,

65-67, 109, 159-160, 192-195, 212-213, καὶ ἀλλαχοῦ). Ἐκεῖνος πιστεύει ὅτι ὁ ὀρθόδοξος μοναχισμὸς, ὀρθῶς βιούμενος, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιφέρῃ μιαν ἀναγέννησιν τῆς Ὁρθοδοξίας. Τοιαῦτα φρονῶν ὁ συγγραφεὺς περὶ τοῦ ὀρθοδόξου μοναχισμοῦ, δὲν παρασύρεται εἰς ἄσκοπον πολεμικὴν κατὰ τῶν ἄλλων Χριστιανῶν καὶ τῆς οἰκουμενικῆς κινήσεως. Ἀντιθέτως δεικνύει πνεῦμα ὀρθοδόξου φιλειρηνισμοῦ (σ. 19-20, 25-26, 107-108, 148, 170, 172, 201, καὶ ἀλλαχοῦ).

Ὁ συγγραφεὺς τὴν ἀρχὴν τῆς Ἐκκλησίας τὴν ἀνεύρισκει κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς (σ. 34). Ἀξία προσοχῆς, ἐκτὸς ἄλλων, εἶναι τὰ ὅσα λέγει περὶ τῶν σχέσεων τῶν χαρισματούχων πρὸς τοὺς μονίμους ἀξιωματούχους τῆς Ἐκκλησίας (σ. 42-46), τῆς θεσμοποιήσεως (σ. 45), τῆς κοινωνιολογίας τοῦ ὄνειρου (σ. 53-54), τῆς ἐπιστήμης τῆς κυβερνητικῆς (σ. 56), τοῦ σκοποῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ (σ. 60-61), τῶν τριῶν σταθμῶν τῆς ἐκκοσμητικῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ (α', ἐποχὴ τοῦ μ. Κωνσταντίνου, β', ἀναγέννησις, γ', βιομηχανικὴ ἐπανάστασις καὶ ἡ ἐξάπλωσις τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἐποχῆς μας, (σ. 83), κατὰ τῶν ἀρχαίων αἰρέσεων (σ. 87-93), περὶ τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ (σ. 92-93), τὴν διάρθρωσιν τῆς Ὁρθοδοξίας ἐν τῷ παρόντι (σ. 128-134. Τὸ πατριαρχεῖον Ἀντιοχείας ἔχει καὶ μιαν μητρόπολιν εἰς τὸ Ἰράκ καὶ τὸ Κουβαλίτ, τῆς Βαγδάτης. Ἡ ἀναγνώρισις τῆς Ἐκκλησίας Βουλγαρίας εἰς πατριαρχεῖον ἐγένετο τὸ 1961) καὶ τῶν θρησκευτικῶν κινήσεων καὶ τῆς ἀποστολικῆς διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (σ. 214-221).

Τὸ διδακτικὸν τοῦτο ἔργον τοῦ φίλου συναδέλφου Γεωργίου Ἰ. Μαντζαρίδου, λόγῳ τοῦ χαρακτήρος του, εἶναι ἄξιον ἀναγνώσεως καὶ ὠφέλιμον ὅχι μόνον διὰ τοὺς φοιτητὰς τῆς θεολογίας, ἀλλὰ καὶ διὰ κάθε ὀρθόδοξον πιστὸν καὶ θεολόγον.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Θ. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ

Franz Mussner, Der Galaterbrief, Herders Theologischer Kommentar zum N.T. IX, ἐκδ. οἶκος Herder, Freiburg-Basel-Wien 1974, σσ. V-XXII 426.

Εἰς τὴν σειρὰν τῶν θεολογικῶν ὑπομνημάτων εἰς τὴν Κ. Δ. μόλις ἐξεδόθη ὡς 9ος τόμος ὑπὸ τοῦ ἐκδ. οἴκου Herder τὸ Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Γαλάτας ἐπιστολὴν τοῦ Ἀπ. Παύλου τοῦ φίλου Καθηγητοῦ τῆς Θεολ. Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Regensburg κ. F. Mussner. Τὸ ὑπόμνημα τοῦτο εἶναι τὸ πρῶτον αὐστηρῶς ἐπιστημονικόν, σύγχρονον ρωμαιοκαθολικὸν ὑπόμνημα γερμανιστὶ εἰς τὴν πρὸς Γαλάτας, τὴν τόσον σημαντικὴν ταύτην ἐπιστολὴν τοῦ Ἀπ. Παύλου. Χαρακτηρίζεται διὰ τὴν εὐρεῖαν γνῶσιν τῶν πορισμάτων τῆς ἐρεῦνης, τὴν πλουσιωτάτην βιβλιογραφίαν καὶ τὴν ἐπεξεργασίαν τῶν νέων θεωριῶν τόσον τοῦ συγγραφέως, ὅσον καὶ τῶν λοιπῶν ἐρευνητῶν. Ἰδιαιτέρην φροντίδα κατέβαλεν ὁ φίλος κ. F. Mussner ὡς πρὸς τὴν βασικὴν ἀνάλυσιν τοῦ κειμένου, προστρέχων, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ εἰς τὴν γραμματικὴν τῶν παπύρων τῆς ἐλληνιστικῆς ἐλληνικῆς γλώσσης τοῦ E. Mayser καὶ συμβουλευόμενος αὐτὴν κατὰ τρόπον, ὅστις μέχρι τοῦδε σπανίως ἐγένετο εἰς τὴν ὑπομνηματίαν ἐνὸς καινοδιαθηκικοῦ ἔργου. Τὸ ὑπόμνημα ἄγει πρὸς νέαν κατανόησιν τῆς πρὸς Γαλάτας διὰ τῆς διαγνώσεως, ὅτι ὁ Παῦλος ἀγωνίζεται ἐνανθῆα καὶ ἀντιμάχεται οὐχὶ τὸν Ἰουδαισμόν, ἀλλ' ἐναντίον ἐνὸς χριστιανικοῦ ψευδευαγγελίου. Τὸ τοιοῦτον ἐκ πρώτης ὄψεως ἴσως νὰ φανῇ ὡς αὐτονόητον, δὲν ἔτυχεν ὅμως μέχρι τοῦδε ἀρκούντως τῆς δεούσης προσοχῆς, ὡς δεικνύει ἡ ἱστορία τῆς ἐξηγήσεως. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἐπετεύχθη, ὥστε ν' ἀρθῇ ἡ «ἀντιιουδαϊκὴ ἀκανθα», ἥτις ἐφαίνετο κεντρικοῦσα τὴν πρὸς Γαλάτας. Ὁ Franz Mussner ἐποθεύτησεν ἀπὸ σκοποῦ τὸ ὑπόμνημά του τοῦτο, ὡς καὶ τὸ εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Ἰακώβου (πρβλ. Franz Mussner, Der Jakobusbrief, Herders Theol. Kommentar zum N.T. XIII/I, Freiburg I. Br., 2α ἐκδ. 1967) εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ οἴκου-

μεικτοῦ διαλόγου μετὰ τῆς διαμαρτυρομένης θεολογίας (περὶ δικαιοσύνης διδασκαλία) καὶ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ (κατανόησις τοῦ Νόμου). Παρέχει δὲ οὕτως ἐπικαιρότητα εἰς τὸ ὑπόμνημά του διὰ τῆς τάσεως ταύτης. Ἡ διάρθρωσις εἶναι ἡ ἐξῆς: Πρόλογος, σ. V, Περιεχόμενα, σσ. VII/VIII, Κάμενα καὶ βιβλιογραφία, σσ. IX-XXII, Εἰσαγωγή, σσ. 1-42, ἐν ᾗ ἐρευνοῦνται τὰ ἐξῆς θέματα: 1) Γαλάται καὶ Γαλατία, σσ. 1-3. 2) Ὁ Παῦλος καὶ ἡ παρὰ τοῖς Γαλάταις ἱεραποστολή. Τὸ πρόβλημα τῶν παραληπτῶν, σσ. 3-9: ὁ Μοῦσεν ἐκπροσωπεῖ τὴν περὶ τῆς χώρας Γαλατίας καὶ οὐχὶ τὴν τῆς ἐπαρχίας ὑπόθεσιν «χωρὶς νὰ δύναται τελειωτικῶς νὰ ἀποδείξῃ ταύτην» (σ. 9). 3) Χρόνος καὶ τόπος τῆς συγγραφῆς, σσ. 9-11: παραδέχεται ὡς τόπον πιθανῶς τὴν Μακεδονίαν καὶ μάλιστα ἐγράφη ἐκ μιᾶς τῶν πόλεων Φιλίππων, Θεσσαλονίκης, Βεροίας, ὡς χρόνον δὲ τὸ φθινόπωρον τοῦ 57 (σ. 9/10). 4) Οἱ ἀντίπαλοι, σσ. 11-29. I. Ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν ἀντιπάλων ἐν τῇ ἐπιστολῇ, σ. 11. II. Διδασκαλία καὶ συμπεριφορὰ τῶν ἀντιπάλων, σ. 12/13: 1. Περιεχόμενον τῆς διδασκαλίας αὐτῶν. 2. Ἡ συμπεριφορὰ τῶν ἀντιπάλων. 3. Πιθανὰ «συνθήματα» («Schlagworte») καὶ ἀντιρρήσεις τῶν ἀντιπάλων (συμπαράθεσις). III. Τὰ κύρια ἐπιχειρήματα τοῦ Ἀποστόλου ἐναντίον τῶν ἀντιπάλων. IV. Ἡ πνευματικὴ προέλευσις τῶν ἀντιπάλων καὶ τῶν θεωριῶν αὐτῶν. Προσπάθειαι ἐπιλύσεως: αἱ θεωρίαι τῶν W. Lütgert, E. Hirsch, J. Munk, W. Schmithals, W. Marxsen, W. G. Kümmel, G. Stählin κλπ. V. Ποῖοι ἦσαν οἱ ἀντίπαλοι: «οὐδεμίαν ἀφορμὴν βλέπομεν, ὅπως δίδωμεν εἰς τὰς θεωρίας τῶν ἀντιπάλων γνωστικὰς ἢ γνωστικίζουσας τάσεις. Ἡ γνώμη αὐτῆ δὲν εἶναι ἡ προϋπόθεσις τῆς ἐξηγήσεώς μας, ἀλλὰ τὸ πόρισμα αὐτῆς» (σ. 25). VI. Πόθεν προήρχοντο οἱ ἀντίπαλοι; VII. Ἐμφυσιογενώμησεν ἐσφαλμένως ὁ Παῦλος τοὺς ἀντιπάλους αὐτοῦ ἐν Γαλατίαι; Ὁ Μοῦσεν παραδέχεται, ὅτι ὁ Παῦλος γράφει ἐναντίον τῶν ἀντιπάλων αὐτοῦ εἰς τὸ ὕφος τῆς τῶν «αἰρετικῶν πολεμικῆς» (σ. 28). VIII. Τὸ πρόβλημα τῶν ἀντιπάλων καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς ἐπιστολῆς: «μὴ ὅσον τὸ δυνατόν ἀκριβῆς κατανόησις τῆς ἀντιπάλου ἑρμηνείας», ὡς ἀπέδειξεν ἡ ἀποκτιθεῖσα κατὰ τὴν ὑπομνημάτισιν ἐμπειρία, εἶναι ἐξόχως σημαντικὴ διὰ τὴν γενικὴν κατανόησιν τῆς ἐπιστολῆς» (σ. 29). 5) Ὡς πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐπιδράσεως τῆς ἐπιστολῆς, σσ. 30-32: ἐξετάζονται ὁ Μαρκίαν καὶ ὁ Λούθηρος. 6) Ὡς πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ κειμένου τῆς ἐπιστολῆς, σσ. 33-35. 7) Παράδοσις καὶ σύνταξις, σσ. 35-42: I. Ἡ προπαύλειος ὕλη ἐν τῇ πρὸς Γαλ. ἐπ. (ἔροι, συντάγματα, τύποι, παροιμίαι). α) Ἐν πορίσματι ἐμφανίζεται ἡ μεγάλη ἀφθονία προπαυλείου ὕλης ἐν τῇ πρὸς Γαλ. Προέρχεται ἀπὸ τῆς παλαιοδιαθηκικῆς-ἰουδαϊκῆς καὶ τῆς ἐθνικο-ἑλληνιστικῆς περιοχῆς. Συχνάκις πρόκειται ἤδη καὶ περὶ χριστιανικῶν διατυπώσεων. Ἡ ὕλη ἀναφέρεται ἰδιαιτέρως ἐπὶ τῆς περὶ Θεοῦ διδασκαλίας (ρήσεις περὶ Θεοῦ), Χριστολογίας, σωτηριολογίας (συμπεριλαμβανομένων διατετυπωμένων διατυπώσεων ἐκ τῆς περὶ «δικαιοσύνης διδασκαλίας»), δοξολογίας, ἀποστολικότητος, ἐσχατολογίας καὶ ἠθικῆς» (σ. 39). II. Παράδοσις καὶ σύνταξις (διαχρονία καὶ συγχρονία) (σσ. 39-42): α) Ἡ παράδοσις καὶ τὸ νέον σύνταγμα ἀλλήλερμηνεύοντα (42). Ἀκολουθεῖ ἡ ὑπομνημάτισις, σσ. 43-423, ἔνθα ἐκτίθενται αἱ γνώμαι Πατέρων, ἐκκλ. συγγραφέων καὶ τῶν νεωτέρων συγχρόνων ἐξηγητῶν καὶ ὁ Μοῦσεν λαμβάνει θέσιν ἐναντίον αὐτῶν βάσει καὶ τῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου. Πίνακες I. (πραγμάτων), σ. 424, II. ἐλληνικῶν λέξεων, σ. 425/6, III. βιβλικῶν χωρίων, σ. 426. Ὑπάρχουσιν ἐπίσης 8 παραρτήματα (Exkurs μετὰ τὰ ἐξῆς θέματα: Ἡ «μεσότης τοῦ Εὐαγγελίου» συμφώνως πρὸς τὴν πρὸς Γαλ. ἐπιστ., σσ. 71-76: I. προσημείωσις, II. Ἡ δικαιοσύνη τοῦ ἁμαρτωλοῦ διὰ μόνης τῆς πίστεως καὶ χάριτος, III. Ὁ μεγαλύτερος ὀρίζων 1) ὁ σωτηριολογικός, 2) ὁ «τῆς οἰκονομίας» («Heilsgeschichtlicher»), 3) ὁ ἐσχατολογικός, 4) υλοθεσία καὶ δικαιοσύνη (Γαλ. 4, 4 ἐξ.), IV. Ἡ σημασία διὰ τὸν οἰκουμηνικὸν διάλογον. Παράρτ. 2ον: Γαλ. 2, 1-10 καὶ Πράξ. 15 (α) Ἀποστολικὴ σύνοδος», σσ. 127-132. 1. Συγκριτικὸς πίναξ, 2. διαφοραὶ καὶ ἀντιφάσεις εἰς ἀμοφτέρας τὰς ἀφηγήσεις, 3. λόγοι διὰ τὴν ταυτότητα «ἀμφοτέρων» τῶν γεγονότων. Παρ. 3ον: Γαλ. 2, 11-14 εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐρμηνείας, σσ. 146-167: I. Ἀρχαία Ἐκκλησία, II. Ὁμαῶς ὁ Ἀκυνάτης, III. Μ. Λούθηρος, IV. Σύγχρονοι συγγραφεῖς Παρ. 4ον: «Παρενῆσεν» ὁ

Παῦλος τὸν Νόμον; σσ. 188-204: I. Ἡ Ἰουδαϊκὴ θέσις, II. Ἡ διαπίστωσις ἐν τῇ πρὸς Γαλ. ἐπ., III. Εἰς τί διέβλεπεν ὁ Παῦλος τὴν ἀνικανότητα τοῦ Νόμου; 1. Εἰς τὴν ἀνικανότητα νὰ ζωοποιήσῃ, 2. Εἰς τὴν «ἀδυναμίαν» τῆς σαρκός, ἥτις δὲν δύναται καὶ δὲν θέλει νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν Νόμον, 3. Εἰς τὴν ἐπαπειλὴν τῆς κατάρτας, ἥτις συνδέεται μετὰ τοῦ Νόμου, 4. Εἰς τὰς ἰδιορρυθμίους περιστάσεις τῆς ἐν τῷ Σινᾷ νομοδοσίας, 5. Εἰς τὴν προτεραιότητα τῆς «ἐπαγγελίας», 6. Εἰς τὰς γραφικὰς ρήσεις περὶ τῆς δικαιοσύνης τοῦ ἀνθρώπου («ἐκ πίστεως»), 7. Εἰς τὴν ἐνυπάρχουσαν τῷ Νόμῳ «ἀρχὴν», 8. Εἰς τὸν μετὰ Νόμου βίον παρεχόμενον κίνδυνον τῆς καυχήσεως πρὸ τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων, 9. Εἰς τὸ γεγονός τοῦ Χριστοῦ, εἰς τὸν Ὅποιον μόνον θεμελιούται ἡ σωτηρία διὰ τὸν μετανοοῦντα. IV. Μένουσαι ἀπορίαί. Παρ. 5ον: Νόμος καὶ Εὐαγγέλιον κατὰ τὴν πρὸς Γαλ. ἐπ., σσ. 277-290: I. Τὸ πρόβλημα τῆς ὀρθῆς σχέσεως, II. Ἡ σχέσις Νόμου καὶ Εὐαγγελίου κατὰ τὴν πρὸς Γαλ. ἐπ., III. Εὐαγγέλιον καὶ παράκλησις (παραίνεσις). Παρ. 6ον: «Οἰκονομία» (Heilsgeschichte) (ἱστορία τῆς σωτηρίας) ἢ Γραφή; σσ. 334-341. Παρ. 7ον: Γαλ. 5,16-25 καὶ 1QS IV, σσ. 392-395. Παρ. 8ον. Ἡ σημασία τῆς πρὸς Γαλάτας ἐπ. διὰ τὴν θεολογίαν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν, σσ. 421-423.

Εἰς τὴν σ. 1 ἀσφαλῶς ἐκ παραδρομῆς τὸ ὄνομα Nikomedes ἐγράφη ὡς Nikodemus. Θερμὰ συγχαρητήρια καὶ εὐχαριστίαι ὀφείλονται εἰς τὸν φίλον Καθηγητὴν κ. Franz Mussner διὰ τὴν προσφορὰν εἰς τὴν Ἑξηγητικὴν τῆς Κ.Δ. τοῦ τόσον ἀψόγου καὶ ὑποδειγματικοῦ τούτου ὑπομνήματος αὐτοῦ, τὸ ὅποιον διακρίνει ἐπίσης ἡ καθαρότης τῆς σκέψεως καὶ ἡ σαφήνεια τῶν τε ἰδεῶν καὶ τῆς ἐκφράσεως.

Κ. Β. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ

I r é n é e d e L y o n, Contre les Hérésies, Livre III. Edition critique par A d e l i n R o u s s e a u e t L o u i s D o u t r e l e a u t. I. Introduction, Notes justificatives, Tables, t. II Texte et traduction. Paris 1974.

Μετ' ἰδιαιτέρας χαρᾶς ἀναγγέλλομεν τὴν ἐπανεκδοσιν τοῦ τρίτου βιβλίου τοῦ ἔργου τοῦ Εἰρηναίου «Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως» τοῦ ἄλλως ὀνομαζομένου «Κατὰ αἰρέσεων». Ἐκ τῶν πέντε βιβλίων τοῦ ἔργου τὸ τρίτον προεκάλεσε τὸ ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν οὐ μόνον διότι ἐν αὐτῷ ἀπαντᾷ ὁ πρῶτος κατάλογος τῶν ἐπισκόπων τῆς Ρώμης μέχρι καὶ τοῦ Ἐλευθέρου συγχρόνου τοῦ Εἰρηναίου, ἀλλὰ καὶ διότι κατὰ ἀπλοῦν, ἀλλὰ καὶ συστηματικὸν τρόπον ἐκτίθενται αἱ βασικαὶ ἀλήθειαι τῆς πίστεως, καὶ δὴ καὶ αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Θεοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου αὐτοῦ, πολὺ πρὶν ἢ αὐταὶ καταστοῦν ὄροι τῆς πίστεως ἐν ταῖς Οἰκουμενικαῖς Συνόδοις.

Ὡς γνωστὸν εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον αὐτοῦ ὁ Εἰρηναῖος περιγράφει γνωστικὰς ἑτεροδιδασκαλίας καὶ μάλιστα τὴν αἵρεσιν τῶν Οὐαλεντινιανῶν, τὰς ὁποίας καὶ ἀναρεῖ εἰς τὸ ἐπόμενον βιβλίον διὰ λογικῶν ἐπιχειρημάτων. Εἰς τὰ δύο τελευταῖα βιβλία συνεχίζεται ἡ ἀπὸ τοῦ τρίτου ἀρξαμένη ἐκθεσις τῆς ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας κηρυσσομένης ἀληθοῦς πίστεως.

Ἀναφερόμενοι εἰδικώτερον εἰς τὰ περιεχόμενα τοῦ τρίτου βιβλίου σημειοῦμεν ὅτι ἐν ἀρχῇ αὐτοῦ ὁ «Ἀγ. Εἰρηναῖος ἀναγράφει ὅτι ἡ μόνη ἀληθὴς καὶ σώζουσα πίστις ὑπάρχει ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ, ὡς ὅμως κηρύσσεται αὕτη ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας καὶ οὐχὶ ὡς ἐρμηνεύουν αὐτὴν οἱ αἰρετικοί. Μόνον ἡ Ἐκκλησία δύναται νὰ ἐρμηνεύσῃ ὀρθῶς τὴν Ἁγ. Γραφήν, διότι ἐν αὐτῇ διατρεῖται ἡ Ἀποστολικὴ Παράδοσις, ὁρατὴ ἐκφρασις τῆς ὁποίας εἶναι ἡ Ἀποστολικὴ Διαδοχὴ. Ἐν συνεχείᾳ καὶ εἰς δύο κύρια μέρη ὁ «Ἀγ. Εἰρηναῖος διαπραγματεύεται τὰς δύο θεμελιώδεις ἀληθείας α) ὅτι εἷς εἶναι ὁ Θεὸς καὶ δημιουργὸς τοῦ κόσμου καὶ β) ὅτι εἷς εἶναι ὁ Χριστὸς, ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ ὁ ἐνανθρωπήσας διὰ νὰ ἀνακεφαλαιώσῃ ἐν ἑαυτῷ σύμπασαν τὴν δημιουργίαν. Ὁ Εἰρηναῖος καταπολεμεῖ τὴν ὑπὸ τῶν αἰρετικῶν γινομένην διάκρισιν μεταξὺ Θεοῦ δημιουργοῦ καὶ Θεοῦ Σωτῆρος ἢ ἄλλως μεταξὺ τοῦ Θεοῦ τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, καὶ ἐξαιρεῖ τὸ ἐνιαῖον τοῦ μυστηρίου τῆς θείας οἰκονομίας. Ὡσαύ-

τως καταπολεμεῖ δοκιστικὰς καὶ ἐβιονιτικὰς τάσεις, τουτέστι τοὺς ἀρνούμενους τὴν ἀληθῆ σάρκωσιν τοῦ Λόγου, ὡς καὶ τοὺς δεχομένους ὅτι ὁ Ἰησοῦς ὑπῆρξεν ἀπλοῦς ἄνθρωπος γεννηθεὶς ἐκ τοῦ Ἰωσήφ καὶ τῆς Μαρίας καὶ ὅτι διαφέρει τῶν ἄλλων μόνον κατὰ τὸ μέτρον τῆς ἀγιότητος. Καὶ αἱ δύο αὗται αἰρέσεις, παρ' ὅτι ἐμφανίζονται ὡς ἐκ διαμέτρου ἀντίθετοι, ἀρνοῦνται τὸ γεγονός τῆς σαρκώσεως τοῦ Λόγου. Ἄδυνατοῦν γὰρ γεφυρώσουν τὸ μεταξὺ δημιουργοῦ καὶ κτισμάτων χάσμα. Τοῦτο δὲν ἐπιτυγχάνεται διὰ τοῦ ὑποβιβασμοῦ τοῦ Λόγου καὶ τῆς θεωρήσεως τούτου ὡς τινος ἐνδιαμέσου ὄντος μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Ὁ Ἅγ. Εἰρηναῖος καὶ ἡ καθ' ἑλοῦ παράδοσις τῆς Ἐκκλησίας, μολονότι δὲν ἀρνεῖται τὴν βασικὴν διάκρισιν μεταξὺ δημιουργοῦ καὶ κτισμάτων, ἐξαίρει τὴν ἀλήθειαν ὅτι αὐτὸς ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ ἐνηθρώπησε. Ἡ ἀληθὴς θεότης καὶ ἀνθρωπότης τοῦ Κυρίου ἀποτελεῖ διὰ τὸν Εἰρηναῖον βασικὴν προϋπόθεσιν διὰ τὴν σωτηρίαν. Ὁ Κύριος, γεννηθεὶς ἐκ Παρθένου ὑπῆρξεν ὁ νέος Ἀδάμ, ὁ ὁποῖος «τὴν ἀρχαίαν πλάσιν εἰς ἑαυτὸν ἀνεκεφαλαιώσατο».

Ἐν κατακλιεῖδι ὁ Ἅγ. Εἰρηναῖος ἐξαίρει τὴν ἀλήθειαν ὅτι ἡ ὑπὸ τῶν αἰρετικῶν ἄρνησις τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς ἀπομάκρυνσις σημαίνει ἄρνησιν καὶ ἐπομένως στέρησιν τοῦ Πνεύματος τῆς Ἀληθείας, τὸ ὁποῖον ἐνοικεῖ μόνον ἐν αὐτῇ. Τέλος καταπολεμεῖ διὰ μιαν εἰσέτι φορὰν τοὺς Οὐαλεντινιανούς καὶ τοὺς Μαρκιωνίτας, τοὺς μὲν διότι διὰ τῆς διδασκαλίας περὶ Θεοῦ ἀνωτέρου τοῦ Θεοῦ δημιουργοῦ ἀπομακρύνουν τοῦτον ἐκ τοῦ κόσμου, τοὺς δὲ διότι ποιοῦνται διάκρισιν μεταξὺ ἀγαθοῦ καὶ δικαίου Θεοῦ.

Τὸ τέταρτον βιβλίον διαπραγματεύεται τὰ περὶ τῆς ἐνότητος τῶν δύο Διαθηκῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν λόγων αὐτοῦ τοῦ Κυρίου καὶ μάλιστα τῶν παραβολῶν. Τὸ πέμπτον δὲ βιβλίον ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἀναστάσεως τῆς σαρκὸς καὶ περὶ τῆς ταυτότητος Θεοῦ δημιουργοῦ καὶ Θεοῦ Πατρὸς ἐπὶ τῇ βάσει γεγονότων ἐκ τῆς ζωῆς τοῦ Κυρίου, ὡς καὶ τῆς σχετικῆς πρὸς τὴν συντέλειαν τοῦ κόσμου διδασκαλίας τῆς Ἅγ. Γραφῆς.

Ἡ συνοπτικὴ ἔκθεσις τοῦ περιεχομένου τοῦ «Κατὰ αἰρέσεων» ἔργου τοῦ Εἰρηναίου καὶ εἰδικώτερον τοῦ Γ' βιβλίου αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον σημειώτως περισσότερον παντὸς ἄλλου ποιεῖται χρῆσιν χωρίων ἐκ τῆς Ἅγ. Γραφῆς ἐκρίθη ἀπαραίτητος, ἵνα ἔτι μᾶλλον ἐξερθῇ ἡ σημασία τῆς ὑπὸ τῶν A. Rousseau καὶ L. Doutreleau ἀναληφθεῖσης κριτικῆς ἐκδόσεως. Σημειώτεον ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ἀπλῆς ἐπανεκδόσεως τοῦ ἔργου, δεδομένου ὅτι τοῦτο εἶχε δημοσιευθῆ ἐπὶ τὴν αὐτὴν σειρὰν Sources Chrétiennes (τόμ. 34) ἐν ἔτει 1952 ἐπιμελεῖα τοῦ P. F. Sagnard. Οἱ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ π. Sagnard ἀναλαβόντες τὴν ἐπανεκδόσιν τοῦ ἔργου ἐπροχώρησαν ἔτι πλέον εἰς τὴν προσπάθειαν ἀποκαταστάσεως τόσον τοῦ ἑλληνικοῦ, ὅσον καὶ τοῦ λατινικοῦ κειμένου. Προκειμένου εἰδικώτερον περὶ τοῦ τελευταίου ἰδιαιτέρως ἐχρησιμοποίησαν τὰ χειρόγραφα τῆς Σαλαμάγκας καὶ τοῦ Βατικανοῦ, τὰ ὁποῖα εἶχε παραθεωρήσει κατὰ τὴν ἐκδοσὶν τοῦ π. Sagnard. Ἐν τῇ εἰδικῇ εἰσαγωγῇ ἐν τῷ πρώτῳ τόμῳ τῆς ἐκδόσεως ἐξαίρεται ἡ σημασία ἰδίᾳ τοῦ πρώτου ἐκ τῶν δύο χειρογράφων, τὸ ὁποῖον ἀνεκαλύφθη πρὸ εἰκοσι πέντε περιπτου ἐτῶν. Οἱ ἐκδόται διὰ τοῦ περι οὗ ὁ λόγος ἔργου τῶν συνέχισαν τὴν ἡδὴ ὑπ' αὐτῶν ἀναληφθεῖσαν προσπάθειαν τῆς δημοσιεύσεως τῶν ἔργων τοῦ Εἰρηναίου, καρπὸς τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ἡ κατὰ τὰ ἔτη 1965 καὶ 1969 γενομένη κριτικὴ ἐκδοσις τῶν Δ' καὶ Ε' ἀντιστοιχῶς βιβλίων τοῦ «Κατὰ αἰρέσεων» ἔργου αὐτοῦ εἰς τὴν αὐτὴν σειρὰν Sources Chrétiennes (βιβλ. IV ἀρ. 100, εἰς δύο τόμους, βιβλ. V ἀρ. 152, 153).

Ἄλλ' ἡ ἀξία τοῦ ἔργου τῶν A. Rousseau καὶ L. Doutreleau ἐγκριταὶ καὶ εἰς τὴν προσπάθειαν αὐτῶν, ὅπως ἀφ' ἐνὸς μὲν ἀποκαταστήσουν τὸ ἑλληνικὸν κείμενον εἰς ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ βιβλίου καὶ ἐκεῖ ἐπομένως ὅπου δὲν ὑπάρχουν ἑλληνικὰ ἀποσπάσματα, καὶ ἀφ' ἑτέρου μεταφράσουν κατὰ τὸν καλύτερον δυνατὸν τρόπον τὸ ἔργον εἰς τὴν γαλλικὴν. Τὸ ἐπίπονον τῆς προσπάθειας γίνεται ἐμφανὲς καὶ ἐκ τῆς πληθῆος τῶν ὑποσημειώσεων, αἱ ὁποῖαι συνοδεύουν τὴν δημοσίευσιν τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου, ἔθθα σημειοῦνται καὶ αἱ περὶ τὴν ἀποκατάστασιν αὐτοῦ δυσκολίας. Τοῦτο γίνεται σαφέστερον, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν

ὅτι τὰ τριάκοντα καὶ τέσσαρα σωζόμενα ἑλληνικὰ ἀποσπάσματα καλύπτουν μόνον τὸ ἕν δέκατον τοῦ κειμένου τοῦ τρίτου βιβλίου. Ὡὰ πρέπη νὰ σημειωθῇ ὅτι τοῦ βιβλίου τούτου σώζονται καὶ τινὰ ἀποσπάσματα εἰς τὴν ἀρμενικὴν καὶ συριακὴν. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων συγκριτικῶς τὰ τελευταῖα, ἑννέα τὸν ἀριθμὸν, εἶναι καὶ τὰ σπουδαιότερα.

Τέλος οἱ συγγραφεῖς παραθέτουν πίνακας ἀγιογραφικῶν χωρίων, χειρογράφων καὶ ἑλληνικῶν λέξεων, εἰς τρόπον ὥστε καθιστοῦν τὸ ἔργον οὐ μόνον χρήσιμον, ἀλλὰ καὶ ἐπιστημονικῶς ἄριτον.

Καὶ μόνον ἢ κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ἔξαρσις τῆς σημασίας τοῦ Ἁγ. Εἰρηναίου διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς καθόλου Θεολογίας, ἢ ὅποια ὀρθῶς ἐπεχειρήθη εἰς πλεῖστα Πατρολογικὰ συνέδρια, καθιστοῦν τὸ ὡς ἄνω ἔργον πολύτιμον βοήθημα οὐ μόνον τῶν πατρολόγων, ἀλλὰ καὶ πάντων τῶν περὶ τὰ θεολογικὰ γράμματα ἀσχολουμένων.

ΗΛΙΑΣ Δ. ΜΟΥΤΣΟΥΛΑΣ

«Θ Ε Ο Λ Ο Γ Ι Α»

ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΣΥΜΦΩΝΩΣ ΤΩ ΝΟΜΩ

ΕΠΟΠΤΕΥΟΥΣΑ ΣΥΝΟΔΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: † Ὁ Σερβίων καὶ Κοζάνης Διονύσιος
† Ὁ Μεσσηνίας Χρυσόστομος

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Κων. Γ. Μπόνης, Καθηγητῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Μιθθύ-
μνης 47, Ἀθήναι 823. Τηλ. 849.194.

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ: Ἰωάννης Μιχαήλ, Ἀναστασάκη 3, Ζωγράφου